

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ, МОЛОДІ ТА СПОРТУ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКА НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ
МІСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА

Конспект лекцій
з дисципліни

ПОЛІТИЧНА ЕКОНОМІЯ

*(для студентів усіх форм навчання за напрямками підготовки
6.030504 – «Економіка підприємства», 6.030509 – «Облік і аудит»)*

Харків – ХНАМГ – 2012

Решетило В. П. Конспект лекцій з дисципліни «Політична економія» (для студентів усіх форм навчання за напрямами підготовки 6.030504 – «Економіка підприємства», 6.030509 – «Облік і аудит») / В. П. Решетило, Г. В. Стадник, І. А. Островський, С. І. Штефан; Харк. нац. акад. міськ. госп-ва. – Х.: ХНАМГ, 2012. – 98 с.

Автори: В. П. Решетило,
Г. В. Стадник,
І. А. Островський,
С. І. Штефан

Рецензент: к. е. н., доц. О. Ю. Єгорова

Рекомендовано кафедрою економічної теорії, протокол №1 від 28. 08. 2012р.

Зміст

	Стор.
Вступ.....	4
ЗМ 1. Загальні основи економічного розвитку.....	5
1.1. Предмет і метод політичної економії.....	5
1.2. Виробництво матеріальних благ і послуг. Продукт і характер праці....	8
1.3. Економічні потреби та інтереси.....	13
1.4. Соціально-економічний устрій суспільства. Економічна система та закони її розвитку.....	16
1.5. Товарна форма організації суспільного виробництва. Товар і гроші... Контрольні запитання і завдання до самоконтролю.....	22 30
ЗМ 2. Загальні основи ринкової економіки.....	31
2.1. Капітал: процес виробництва і нагромадження. Наймана праця і заробітна плата.....	32
2.2. Витрати виробництва і прибуток.....	35
2.3. Ринок, його суть і функції. Моделі ринку. Конкуренція і ціноутворення.....	38
2.4. Домогосподарство в системі економічних відносин.....	43
2.5. Підприємство як товаровиробник. Валовий дохід і прибуток.....	47
2.6. Галузеві особливості виробництва і функціонування капіталу. Форми прибутку, процент і рента..... Контрольні запитання і завдання до самоконтролю.....	51 55
ЗМ 3. Економічне зростання і соціально-економічний прогрес.....	56
3.1. Суспільне відтворення. Суспільний продукт і його основні форми....	56
3.2. Економічний розвиток. Зайнятість, відтворення робочої сили та їх регулювання державою.....	68
3.3. Господарський механізм у системі суспільного відтворення. Держава та її економічні функції..... Контрольні запитання і завдання до самоконтролю.....	76 81
ЗМ 4. Формування і розвиток сучасних соціально-економічних систем.....	83
4.1. Сучасні економічні системи. Особливості розвитку перехідних економік.....	83
4.2. Суть і структура світового господарства. Форми міжнародних економічних відносин.....	88
4.3. Економічні аспекти глобальних проблем та їх вплив на економічний розвиток України..... Контрольні запитання і завдання до самоконтролю.....	93 96
Список джерел	97

ВСТУП

Розвиток і удосконалення системи підготовки бакалаврів посилює інтерес до економічних знань. Потреба в ґрунтовних економічних знаннях за сучасних умов зростає. Вивчення дисципліни «політична економія» є актуальним в умовах розвитку ринкової економіки в сучасній Україні. Важливо розуміти, як здійснюються перетворення одних господарських форм в інші, в якому напрямку відбуваються ці зміни, яким тенденціям і закономірностям вони підпорядковуються. Тільки знання багатого історичного досвіду, різноманітних теорій і концепцій економічної науки, основних економічних категорій та законів допоможе вирішити проблему раціонального використання економічних ресурсів країни. Із багатьох можливих напрямків соціально-економічного розвитку вибрати той, що в повній мірі реалізує національні інтереси і приведе до зростання рівня і якості життя українського народу. Забезпечення зростання економічного добробуту вимагає пізнання теоретичних і практичних аспектів економічної теорії, постійного творчого осмислення реальної економічної ситуації на всіх рівнях господарювання.

Головною метою конспекту лекцій є надання студентам практичної допомоги у самостійному вивченні механізмів функціонування ринкової економіки при підготовці до практичних занять і іспиту. Ці тексти лекцій і глосарій, наведений в виданні, покликані допомогти студентам молодших курсів засвоїти категоріальний апарат, оволодіти методами економічного аналізу, сформувані ґрунтовні знання про економічну систему суспільства, закони її функціонування і розвитку для розуміння чинників зародження, утворення і напрямів розвитку сучасних соціально-економічних систем.

Перелік запропонованих тем відповідає вимогам освітньо-професійної програми підготовки бакалаврів за напрямами підготовки 6.030504 «Економіка підприємства», 6.030509 «Облік і аудит». З точки зору кредитно-модульної організації навчального процесу, всі 17 тем укрупнені в 4 **змістові модулі** (далі **ЗМ**):

ЗМ 1. Загальні основи економічного розвитку.

ЗМ 2. Загальні основи ринкової економіки.

ЗМ 3. Економічне зростання і соціально-економічний прогрес.

ЗМ 4. Формування і розвиток сучасних соціально-економічних систем.

ЗМ 1. ЗАГАЛЬНІ ОСНОВИ ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ

- 1.1. Предмет і метод політичної економії.
- 1.2. Виробництво матеріальних благ і послуг. Продукт і характер праці.
- 1.3. Економічні потреби та інтереси.
- 1.4. Соціально-економічний устрій суспільства. Економічна система та закони її розвитку.
- 1.5. Товарна форма організації суспільного виробництва.

1.1. Предмет і метод політичної економії

1. Предмет і функції політекономії.
2. Основні методи пізнання соціально-економічних процесів.

1. Предмет і функції політекономії

Будь-яка наука має предмет свого дослідження. Вперше термін «економіка» ввів Аристотель у 3 ст. до н.е. У перекладі з грецької «економіка» означає мистецтво ведення домашнього господарства («ойкос» – дім, «номос» – вчення). Аристотель відрізняв економіку і хрематистику. Перша пов'язується із задоволенням потреб людей, друга – з накопиченням грошей.

Термін “політична економія” вперше використовував французький вчений-меркантиліст Антуан де Монкретьєн у 1615 році при виданні своєї книги “Трактат політичної економії”.

А. Сміт вважав предметом політекономії природу, причини багатства і шляхи його збільшення.

Видатний український економіст М. Туган-Барановський вважав політекономію як науку про суспільні відносини людей у межах їх господарської діяльності, яка удосконалюється в середовищі історично вільного світового господарства.

Предметом політекономії є виробничі відносини в їх взаємодії з продуктивними силами, а також політичними, ідеологічними, соціальними інститутами суспільства.

Об'єктом дослідження науки є економіка в цілому, на всіх рівнях:

- мікрорівень з особливостями діяльності окремих споживачів і виробників, продавців і покупців;
- макрорівень зі специфікою функціонування господарства країни в цілому;
- мегарівень з оцінкою діяльності в межах світового господарства і міжнародних економічних зв'язків;
- мезорівень з вивченням міжгалузевих зв'язків;
- метарівень з вивченням міжрегіональних відносин.

Політекономія аналізує економічні закони й категорії які діють на різних рівнях економічного аналізу.

Економічні закони – об'єктивні, постійно відновлювані стійкі причинно-наслідкові зв'язки між економічними процесами і явищами.

Визначають всезагальні, загальні й специфічні (спеціальні) закони.

Всезагальні закони описують взаємодію продуктивних сил і виробничих відносин протягом усієї історії людства. Наприклад, мова йдеться про закони економії часу, підвищення потреб.

Загальні закони відображають взаємозв'язки організаційно-економічних відносин і продуктивних сил протягом довготривалих періодів історії, наприклад, закони товарного виробництва: закон попиту, закон вартості та ін.

Специфічні (спеціальні) закони аналізують особливості розвитку виключно виробничих відносин на вузьких відрізках історичного розвитку.

Економічні категорії – найбільш абстрактні, загальні поняття, що відображають принципів умов економічного життя суспільства (наприклад, товар, гроші, розподіл, багатство та ін).

Одними з основних економічних категорій є продуктивні сили і виробничі відносини, взаємодія між якими визначає спосіб виробництва.

Продуктивні сили у свою чергу представлені двома елементами:

1. *Робоча сила* – особистий фактор виробництва, це здатність людини діяти в матеріальній і духовній сферах.
2. *Засоби виробництва* – уречевлений фактор виробництва, що є сукупністю предметів, засобів і умов праці.

Предмет праці – об'єкт людської дії, речовина природи або продукт попередньої переробки, на які впливає людина в процесі виробництва (сировина, напівфабрикати).

Засоби праці – провідники людської дії на предмети праці (устаткування, інструменти, ЕОМ, знання, інформація і ін.)

Умови праці – об'єкти, необхідні для нормальної виробничої діяльності, хоча вони не беруть безпосередньої участі в процесі виробництва (будівлі, споруди, комунікації і ін.).

Виробничі відносини – сукупність *організаційно-економічних* і *соціально-економічних* відносин, що виникають між людьми в процесі виробництва, розподілу, обміну і споживання.

Організаційно-економічні відносини – система зв'язків між людиною і виробничим процесом, тобто сукупність відносин між людьми, виникаючих в процесі безпосереднього здійснення їх виробничих функцій (розподіл праці, організація праці і ін.)

Соціально-економічні відносини – сукупність відносин людини і людини в процесі здійснення господарської діяльності (відносини власності, розподілу доходів і багатства і т.д.)

Політична економія виконує такі основні функції:

- 1) теоретико-пізнавальна, або методологічна;
- 2) практична, або рекомендаційна;
- 3) виховна, або ідеологічна.

Визначають також позитивну і нормативну науку.

Позитивна наука аналізує наявні факти й процеси економічної дійсності (те, що є).

Нормативна наука надає рекомендації щодо подальшої практичної діяльності на підставі узагальнень позитивної науки.

2. Основні методи пізнання соціально-економічних процесів

Кожна наука спирається на сукупність інструментів вивчення свого предмета, або на систему методів пізнання. Політична економія має також власний інструментарій досліджень, або методологію.

Взагалі *методологія* – це вчення про методи наукового пізнання суті явищ предмета науки. У перекладі з грецької “метод” – шлях до чого-небудь.

Політекономія теорія користується двома групами методів досліджень:

- загальнонаукові;
- спеціальні.

Загальнонаукові методи містять такі складові:

1. Структурно-функціональний аналіз, що передбачає розгляд явища як складної системи з обов'язковим розглядом функцій елементів. Вказані функції об'єднуються такими угрупованнями взаємозв'язків:

- *координаційні*, що пов'язані з узгодженістю структурних елементів системи;
- *субординаційні*, що підкреслюють ранжирування елементів за пріоритетністю;
- *генетичні*, що аналізують історію розвитку зв'язків.

2. Поєднання кількісного і якісного аналізу з використанням математичного моделювання соціально-економічних процесів.

3. Метод наукової абстракції з виділенням істотних рис явищ з одночасним уникненням від розгляду другорядних процесів. Істотні, глибинні характеристики є науковими абстракціями, які не існують у чистому вигляді, але дозволяють описати суть явищ з подальшим доповненням новими формами.

4. Аналіз і синтез, що поєднує початкове розчленування явища на окремі частини з подальшим розглядом кожної з них і складанням різних елементів у цільну систему.

5. Індукція і дедукція, - передбачають протилежні підходи до взаємодій часткового і загального. Індуктивний метод дозволяє робити загальні висновки після знаходження закономірностей рис часткового. Дедуктивний підхід спочатку надає загальний алгоритм, а часткові висновки є тільки окремими випадками вихідного положення. Індуктивний метод передбачає аналіз економічних явищ від фактів до теорії, а дедуктивний - дозволяє здійснювати аналіз на основі висунування теоретичної гіпотези і перевірку її фактами. Ці методи часто взаємодоповнюють один одного.

6. Поєднання логічного й історичного. – вивчення процесів в їх історичній і логічній послідовності, в якій вони виникли, розвивалися і змінювалися. Метод передбачає розгляд ідей, теорій, закономірностей у порядку їхнього виникнення та логіки розвитку. Дає змогу проаналізувати сукупність поглядів, ідей, явищ на певному історичному етапі та їхню еволюцію, пояснити механізми функціонування економічних систем.

Специфічні (спеціальні) закони аналізують особливості розвитку виробничих відносин на вузьких відрізках історичного розвитку. Наприклад, закони додаткової вартості, монопольного прибутку та ін. Специфічні закони

характеризують економічну систему в процесі її розвитку, а також окремі її сфери або періоди.

Спеціальні методи в політичній економії мають такі основні форми:

1. Економічний експеримент.
2. Використання статистичних, або економетричних інструментів.
3. Використання вихідних принципів поведінки економічних суб'єктів: раціональної поведінки споживача; досягнення рівноваги; «за певних рівних умов».
4. Економічне моделювання - . рівнобіжне використання словесного (вербального), графічного й аналітичного методів аналізу економічних процесів.

Економічна теорія і практика тісно взаємозв'язані: теорія дозволяє обґрунтувати шляхи підвищення ефективності практичної діяльності, а практика дає матеріал для удосконалення теорії. Практика – єдиний критерій цінності і істинності теорії.

Для проведення ефективної економічної політики необхідно чітко визначити економічні цілі – економічне зростання, повна зайнятість, економічна ефективність, стабільний рівень цін, свобода економічної діяльності, ефективна зовнішньоекономічна діяльність, вирішення соціальних проблем, реалізація соціальних програм та ін.

Отже, визначення предмета, функцій політичної економії і методів соціально-економічного аналізу дозволяє в подальшому якісно і кількісно розуміти і вивчати складні явища в економіці.

1.2. Виробництво матеріальних благ і послуг. Продукт і характер праці

1. Процес виробництва і виробничі можливості суспільства.
2. Продукт виробництва. Зміст і характер праці.

1. Процес виробництва і виробничі можливості суспільства

Як визначалось раніше, об'єктом політекономії є економічні відносини на усіх рівнях. Тому в другій темі ми повинні підкреслити ключові загальні моменти існування і розвитку економічних систем.

Важливою для суспільства є проблема обмеженості наявних ресурсів. Вона полягає у принциповій неможливості одночасного і повного задоволення всіх потреб, необхідності турбуватися про найкраще їх використання. Тому перед суспільством завжди постає проблема вибору напрямів і засобів використання обмежених ресурсів з різних конкуруючих між собою цілей.

У процесі вибору, який нав'язаний обмеженістю наявних ресурсів, люди стикаються з необхідністю вирішення трьох фундаментальних завдань: **Що**, тобто, які товари чи послуги і в якій кількості виробляти? **Як**, тобто за допомогою яких обмежених ресурсів й технічних засобів, виробляти необхідні людям блага? **Для кого** виробляти ці товари чи послуги?

Стрижнем економічної дійсності є виробнича діяльність, або виробництво. *Виробництво* - широка система дій, яка створює:

- матеріальні й духовні блага, які необхідні для існування людини;
- інші умови відтворення життя людей, зокрема виробничі відносини.

Виробництво має двоїстий характер.

По-перше, йдеться про створення благ для подальшого споживання.

По-друге, мається на увазі створення вартості для можливого подальшого обміну.

Виробництво як безперервний процес, який постійно повторюється, має назву *відтворення*.

Слід відрізнити поняття: виробництво і праця. *Праця* - цілеспрямована діяльність людей щодо створення необхідних благ за допомогою інших чинників. Але особливий вплив на виготовлення блага має природа, що найбільш помітно у сільському господарстві, наприклад, вегетація рослин. Матеріальні блага можуть створюватися і без безпосередньої участі людини, наприклад у випадку автоматизованого виробництва, тоді праця переміщується у сферу регулювання, управління. Таким чином, спільна взаємодія людської праці й природних чинників створюють безпосередній виробничий процес. На цей випадок доречно цитата англійського економіста 17 ст. Уїльяма Петті: "Праця є батьком багатства, а земля його матір'ю".

У політекономії відрізняють виробництво у вузькому й широкому значенні.

Вузьке значення характеризує безпосереднє створення благ.

Широке значення складається з чотирьох основних фаз:

- безпосередньо виробництво (вузьке значення терміну);
- розподіл;
- обмін;
- споживання.

Виробництво є складним процесом поєднання чинників (факторів):

- особистий чинник у вигляді людини, яка працює;
- речовий чинник у вигляді засобів виробництва.

Процес поєднання слід розглядати за допомогою категорій характер і спосіб поєднання.

Характер поєднання пов'язаний зі соціально-економічним аспектом виробничих відносин, насамперед з відносинами власності.

Спосіб поєднання описує організаційно-економічні особливості відносин, наприклад, комбінацію взаємодій особистого і речового чинників.

Виробництво – це вид діяльності людини, завдяки якій вона задовольняє свої потреби. Потреби ж людини безграничні і постійно зростають. В економічній теорії цю тенденцію представляє загальний економічний ***закон зростання потреб***: потреби, що безперервно зростають і розвиваються, викликають економічний і духовний прогрес людства, внаслідок чого з'являються нові потреби.

Таким чином існує економічне протиріччя між обмеженими економічними ресурсами і безграничними людськими потребами. Вирішення якого являється стимулом економічного зростання.

Економічними називаються обмежені ресурси, альтернативне використання яких дозволяє одержувати різні по ефективності показники.

Важливо визначити оптимальне сполучення ресурсів, яке максимізує показники соціально-економічної ефективності суспільного виробництва.

Існує чотири види економічних ресурсів: **земля, капітал, труд і підприємницька діяльність**. «Земля» – в широкому розумінні це – сільськогосподарські угіддя, природні копалини та ресурси, які використовуються в процесі виробництва. «Капітал» - матеріальні і фінансові ресурси в системі факторів виробництва (станки, обладнання, техніка тощо). «Труд» - працездатне населення, ринок праці. «Підприємництво» - здатність генерувати ідеї, організовувати виробництво.

По мірі переходу суспільства від аграрної до індустріальної, а від неї – до постіндустріальної технології змінювалася значимість кожного з ресурсів. Так в аграрному суспільстві пріоритет належав природним (земля) і трудовим ресурсам, в індустріальному – матеріальним (капітал), а в постіндустріальному – особливого значення набувають інтелектуальні і інформаційні ресурси (підприємництво).

Власник кожного економічного ресурсу може отримати дохід: власник землі отримує **ренду**, власник капіталу – **прибуток**, власник трудового ресурсу – **винагороду за працю (заробітну плату)**, а володар підприємницьких здібностей – **підприємницький прибуток (дохід)**.

Міра доходності кожного фактору в конкретних економічних умовах – одна із центральних проблем економічної теорії. Економічна організація виробництва забезпечує оптимальний зв'язок між витратами, результатами і потребами.

Графічно обмеженість ресурсів аналізується за допомогою кривої виробничих можливостей (КВМ).

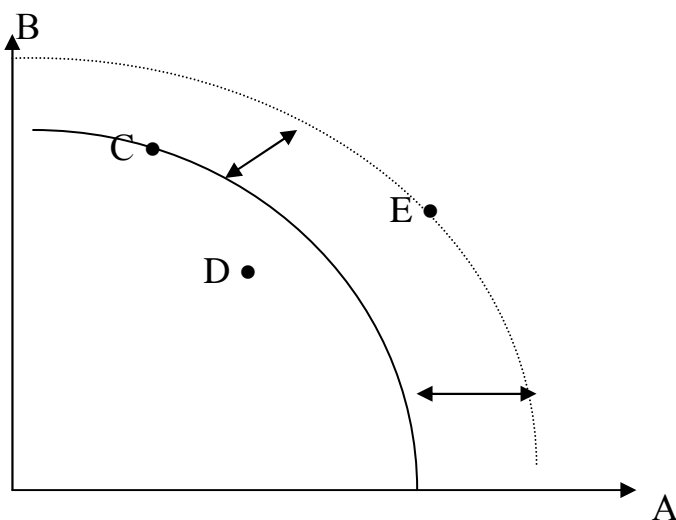

Рис. 1.1 – Крива виробничих можливостей

КВМ – це безліч точок, що представляють різні комбінації одночасного виробництва двох альтернативних товарів при повному використанні обмежених ресурсів. Якщо по осях координат розташувати обсяги виробництва товарів А і В, то КВМ являтиме собою убутну опуклу криву, що порозумівається чинністю закону зростання альтернативних витрат.

Закон зростання альтернативних (вменених) витрат наголошує: кожна додаткова одиниця виробництва одного товару веде до все більш убутного виробництва іншого товару.

Точка С на лінії КВМ зазначає ситуації при повному використанні ресурсів.

При неповному використанні ресурсів точка спільного виробництва товарів А і В, тобто D, лежатиме нижче КВМ, а недосяжний рівень спільного виробництва при дефіциті ресурсів буде ілюструватися точкою Е вище КВМ.

Правобічне зрушення КВМ означає економічне зростання при наступних ресурсних передумовах:

- 1) збільшення обсягів національних ресурсів;
- 2) більш ефективне використання наявних національних ресурсів;
- 3) імпорт ресурсів.

Висновок: технічний прогрес, кількісні і якісні зміни ресурсів ведуть до зростання виробничих можливостей.

2. Продукт виробництва. Зміст і характер праці

Будь-яка виробнича діяльність є націленою на кінцевий результат. Тому підсумком виробничої діяльності є співставлення витрат виробництва та його результатів.

Ефективність виробництва – це співвідношення результатів і витрат. Як правило, ефективність є відносним показником з чисельником у вигляді кінцевої цифри і зі знаменником у вигляді даної початкової величини.

Наприклад, продуктивність (ефективність) праці є підсумок відношення обсягу продукції до середньоспискової чисельності робітників або витрат робочого часу:

$$Pr = P / Kc; \quad Pr = P : Ч,$$

де Пр – продуктивність праці; П – обсяг продукції; Кс – середньоспискова кількість робітників; Ч – час роботи, що відпрацьований.

Ефективність основних фондів вимірюється за допомогою показників фондівіддачі (ФВ) й фондоозброєності (ФО):

$$ФВ = П : Ф; \quad ФО = Ф : Кс,$$

де П – обсяг продукції; Ф – вартість основних фондів; Кс – середньоспискова кількість робітників.

Ефективність використання сировини й матеріалів вимірюють за допомогою показника матеріалоемності (МЄ):

$$МЄ = М : П,$$

де М – вартість матеріалів; П – обсяг продукції.

Існують інші часткові показники економічної ефективності, наприклад, використання інвестицій, власних активів та ін.

У практиці міждержавних зіставлень використовують показники валового внутрішнього продукту або валового національного доходу на душу населення.

На відміну від ефективності *економічний ефект* є абсолютною величиною і являє собою грошову користь від використання більш продуктивних чинників виробництва.

Соціальний ефект полягає у підвищенні соціальних стандартів життя, наприклад, зростанні тривалості життя, доходів на душу населення, рівня освіти. Зазначені три величини використовує ООН для розрахунку індексу людського розвитку.

Розвиток суспільного виробництва ґрунтується на прогресі науки й техніки.

Наука – специфічний вид людської діяльності, що виробляє нові знання.

Техніка – сукупність засобів виробництва, що використовуються у виробництві.

Технологія – особливий процес поєднання всіх факторів з метою досягнення конкретного кінцевого результату.

Науково-технічний прогрес – безперервний процес розвитку науки, техніки й технологій.

Науково-технічна революція (НТР) – якісний стрибок у розвитку знань і технологій, продуктивних сил на основі докорінних наукових зрушень. Останній етап НТР пов'язують з початком комп'ютерної ери.

Новий етап НТР обумовив революційні зрушення у змісті й характері праці.

Зміст праці обумовлюється безпосереднім впливом продуктивних сил.

Ключовими категоріями, які описують зміст праці, є такі:

- *продуктивність* як результативність діяльності конкретного працівника з точки зору виробництва продукту;
- *інтенсивність праці* як характеристика напруження, зусиль при діяльності;
- *якість праці* як рівень професійної майстерності робітника;
- *складність праці* як риса рівня кваліфікації на підставі досвіду, освіти, навичок;
- *важкість праці* як рівень впливу роботи на стан здоров'я людини;
- *озброєність праці* як рівень її оснащення.

Характер праці відображає особливості впливу виробничих відносин на трудову діяльність. Наприклад, історичний аспект дозволяє визначити такі основні етапи розвитку трудової кооперації:

- проста кооперація на підставі ручної праці без її поділу;
- мануфактура, для якої додатково характерний поділ праці;
- фабрична кооперація з поєднанням поділу праці й використання машин і механізмів.

Особливості сучасних змін у характері й змісті праці ви розглянете на семінарських заняттях, зокрема такі категорії, як автоматизація, комп'ютеризація, ергономізація, гуманізація праці та ін.

1.3. Економічні потреби та інтереси

1. Суть і класифікація економічних потреб.
2. Економічні інтереси: суть, види й взаємодія.

1. Суть і класифікація економічних потреб

Потреби – це категорія, що характеризує ставлення людей до умов їх життєдіяльності. Структура потреб складна і багатогранна.

Існує декілька моделей ієрархії потреб, що дозволяють розділити потреби на потреби більш низького і більш високого рівня. При цьому існує закономірність: потреби більш високого рівня з'являються у людини лише у міру задоволення потреб більш низького рівня. Проте, людина, що перейшла до потреб більш високого рівня, може відмовлятися від задоволення потреб більш низького рівня заради досягнення більш високих потреб.

Розглянемо деякі з таких моделей ієрархії:

1. Модель ієрархії потреб А. Маслоу:

- фізіологічні потреби;
- потреби в безпеці, захищеності;
- соціальні потреби, наприклад в спілкуванні;
- потреби в пошані, визнанні;
- потреби саморозвитку, самореалізації.

2. Модель ієрархії потреб К. Алдерфера:

- потреби існування;
- потреби взаємозв'язків;
- потреби зростання;

Економічні потреби - це ставлення людей до економічних умов їхньої життєдіяльності, яке характеризується відчуттям нестачі певних товарів і послуг, бажанням володіти ними. Вони спонукають індивідів до виробничої діяльності.

Економічні потреби також можна класифікувати:

1. *За характером виникнення:*

- *первинні (базові)* – безпосередньо пов'язані з самим існуванням людини: їжа, одяг, безпека, житло і т.п.;
- *вторинні* - виникають і трансформуються з розвитком цивілізації: модний одяг, комфортне житло, автомобілі та ін.

2. *За наявністю матеріально-речовинної форми: матеріальні і нематеріальні.*

3. *За ступенем задоволення: першочергові і другорядні* (предмети розкоші).

4. *За можливістю задоволення: що задовольняються* (мають нагоду повного задоволення) *і не задовольняються* (не мають меж насичення).

5. *За участю у відтворювальному процесі:*

- *виробничі* (потреби в засобах виробництва);
- *невиробничі* (потреби в споживчих благах).

6. *За суб'єктами прояву: особисті; колективні (групові); суспільні.*

7. *За кількісною визначеністю і мірою реалізації:*

- *абсолютні* – перспективні, потенційні потреби, мають абстрактний характер і є орієнтиром економічного розвитку;
- *дійсні* – визначаються досягнутим рівнем економічного розвитку, є суспільною нормою на певному періоді;
- *платоспроможні* – визначаються платоспроможним попитом;
- *фактичні* – реально задовольняються наявними товарами і послугами.

Задоволення потреби супроводжується отриманням корисності. Відрізняють загальну і граничну корисності. *Загальна* корисність – це підсумкова, накопичена корисність усіх благ, що споживаються. *Гранична* корисність – це показник останньої одиниці блага при безперервному споживанні. При цьому діє закон спадної граничної корисності, за яким кожна додаткова одиниця блага, що споживається, приносить людині менше задоволення, ніж попередня.

Виділяють три етапи розвитку потреб:

- 1-й етап при домінуванні матеріально-речових потреб (до кінця 50-х років ХХ ст.);
- 2-й етап з перевагою потреб у соціальних послугах (до нашого часу);
- 3-й етап при пріоритетності вільного часу почав формуватися у 80-90-ті роки ХХ ст.

Таким чином, згідно з дією закону зростання потреб, вони постійно змінюються і мають тенденцію до зростання, завжди перевищують можливості виробництва і реальні обсяги споживання благ.

Загальний економічний закон зростання потреб: потреби, що безперервно зростають і розвиваються, викликають економічний і духовний прогрес людства, внаслідок чого з'являються нові потреби.

2. Економічні інтереси: суть, види й взаємодія

Економічний інтерес – це реальний, зумовлений відносинами власності і принципом економічної вигоди мотив і стимул соціальних дій, направлених на задоволення індивідуальних потреб. Це - усвідомлене прагнення індивіда до задоволення потреби.

Таким чином, економічні інтереси спонукають індивідів до господарської діяльності. Вони є породженням і соціальним проявом потреб, причиною та умовою взаємодії й саморозвитку економічних суб'єктів.

Об'єктами економічних інтересів є товари і послуги.

Суб'єктами є окремі індивіди, сім'ї, домогосподарства, колективи, групи людей, держава, суспільство в цілому. Кожний з них має особливі економічні інтереси:

- *економічні інтереси домашніх господарств* полягають у максимізації загальної корисності споживаних благ, які можуть бути ними придбані при певному рівні доходів і цін;

- *економічні інтереси підприємців* полягають у максимізації прибутку, шляхом раціонального використання ресурсів і підвищення конкурентоспроможності виробленої продукції;
- *економічні інтереси держави* полягають в максимальному задоволенні потреб суспільства в цілому .

Механізм узгодження потреб усіх економічних суб'єктів визначає тип економічної системи.

Економічні інтереси можливо класифікувати за деякими критеріями:

1) за суб'єктами:

- особисті (індивідуальні);
- групові (колективні);
- державні;

2) за об'єктами:

- матеріальні (майнові, фінансові);
- духовні (інтелектуальні);
- соціальні (влада, місце в суспільстві);

3) за засобами реалізації:

- завдяки зростанню доходів;
- за рахунок нагромадження колективного і національного багатства;
- за рахунок підвищення соціально-економічної ефективності.

Суперечності, властиві економічним інтересам, мають суб'єктивні й об'єктивні підстави. Суб'єктивний аспект пов'язаний з індивідуальними особливостями кожної особистості, свідомим вибором нею певної діяльності. Об'єктивна сторона спирається на специфіку певного історичного періоду, який склався незалежно від волі й свідомості людини. Зіткнення інтересів може мати еволюційний (неантагоністичний) і революційний (антагоністичний) характер. Тому проблема пошуку компромісів, тобто узгодження інколи протилежних інтересів має принциповий характер для стабільного соціально-економічного розвитку.

У системі економічних інтересів на кожному історичному етапі економічного розвитку можна виділити головний інтерес який:

- відбиває специфіку та економічні проблеми конкретного етапу ;
- є квінтесенцією реальних особистих інтересів і суспільного інтересу в цілому;
- втілюється в конкретну економічну політику даного етапу.

На основі розглянутого матеріалу можна зробити висновок, що взаємодія потреб і інтересів економічних суб'єктів обумовлює соціально-економічний прогрес суспільства: *потреби* в свідомості людини перетворюються на *інтереси* → *інтереси* стають мотивами до *виробничої діяльності* → *виробнича діяльність* призводить до певного *результату* (задоволення, часткове задоволення або незадоволення потреби) → цей *результат* у свою чергу формує нову *потребу* і далі по колу.

1.4. Соціально-економічний устрій суспільства. Економічна система та закони її розвитку

1. Суть і класифікація економічних систем.
2. Власність як економічна категорія.

1. Суть і класифікація економічних систем

Економічна система – це об'єктивна єдність явищ і процесів економічного життя, тобто сукупність видів економічної діяльності людей у процесі їх взаємодії, спрямованих на виробництво, розподіл, обмін і споживання товарів і послуг, а також на регулювання такої діяльності відповідно до мети суспільства.

Розвиток економічних систем оцінюється за такими основними критеріями:

- форми й типи власності як стрижень соціально-економічних відносин (формаційний підхід);
- ступінь розвитку цивілізації (загальноцивілізаційний підхід);
- спосіб управління і координації економічної діяльності (централізоване і децентралізоване господарство).

За *формаційним* підходом, обґрунтованим ще К. Марксом, визначають первіснообщинну, рабовласницьку, феодальну, капіталістичну і комуністичну системи (формації). Суспільно-економічна формація - це історична сукупність виробничих відносин, продуктивних сил (в єдності базису) і різних форм суспільної свідомості (надбудови).

Продуктивні сили складаються з двох елементів: робочої сили й засобів виробництва.

Робоча сила – особистий чинник виробництва як здібність людини діяти у матеріальній та духовній сферах.

Засоби виробництва – уречевлений чинник виробничої діяльності як сукупність предметів, засобів і умов праці.

Предмети праці – об'єкти впливу людини при виробничої діяльності, зокрема, речовини природи й продукти попередньої переробки (сировина, напівфабрикати).

Умови праці – об'єкти зовнішнього для безпосереднього виробничого процесу середовища, що є необхідною складовою нормальної діяльності (будівлі, споруди, засоби безпеки та ін.).

Засоби праці – провідники людського впливу на предмет праці (устаткування, інструменти, ЕОМ та ін.). Особливе місце у вказаних засобах займають знання у широкому розумінні, включаючи інформацію.

Структуру продуктивних сил слід розглядати за сферами, галузями, територіями і т.д. зазначену структурування здійснює *поділ праці* – процес співіснування різних видів конкретної праці, який об'єднує диференціацію та інтеграцію трудових функцій.

Розрізняють такі основні форми суспільного поділу праці:

- загальний з визначенням принципово головних сфер виробничої діяльності, наприклад, воєнна і цивільна;
- частковий зі зазначенням більш дрібних підгалузей, наприклад, у промисловості виділяють харчову, а докладніше цукрову галузь;
- одиничний з виконанням окремої технологічної операції або здійсненням внутрішньофірмового постачання продукту виробництва;
- кваліфікаційний;
- територіальний.

У. Петті довів у своїх роботах, що трудовий поділ був головним чинником зростання населення Лондона. А. Сміт у своїй відомій книзі “Дослідження про природу і причину багатства народів” (1776 р.) на прикладі виробництва шпильок наочно проілюстрував революційне зростання продуктивності праці в мануфактурі порівняно з ремісничим індивідуальним виробництвом.

З точки зору історії традиційно виділяють такі етапи розвитку поділу праці:

- перший поділ пов’язаний з відокремленням тваринництва від рослинництва;
- другий поділ спирається на виникнення ремісництва;
- третій поділ характеризується відокремленням торгівлі й діяльністю купецтва і лихварства.

Сучасний етап розвитку суспільного поділу праці пов’язують з втіленням інновацій та використанням новітніх технологій, що відповідають даному етапу НТР.

Визначимо головні організаційно-економічні форми зазначеного поділу:

- 1) спеціалізація із зростанням кількості відокремлених виробників з такими основними формами:
  - поштучна або подетальна;
  - предметна;
  - технологічна або поопераційна.
- 2) кооперування як система взаємовідносин відокремлених спеціалізованих учасників;
- 3) комбінування як форма раціонального сполучення видів діяльності в межах окремих складних виробництв;
- 4) концентрація як процес збільшення масштабів виробництва за рахунок внутрішнього нагромадження капіталу;
- 5) централізація як процес збільшення масштабів за рахунок об’єднання раніше незалежних капіталів;
- 6) диверсифікація як поширення видів діяльності або асортименту продукції з метою подолання однобічності у виробництві й збуті.

Виробничі відносини являють собою сукупність відносин людей у сферах безпосереднього виробництва, розподілу, обміну і споживання. При цьому відрізняють організаційно-економічні й соціально-економічні відносини.

Організаційно-економічні відносини характеризують систему зв'язків між людиною і виробничим процесом (поділ праці, організація і оплата праці, грошовий обіг та ін.).

Соціально-економічні відносини описують відносини людини й людини при здійсненні господарської діяльності. Йдеться про відносини власності, розподілу доходів і багатства в цілому, відтворення суспільного виробництва. Визначальною формою соціально-економічних відносин є власність.

За загальноцивілізаційним підходом, історію людства підрозділяють за класифікацією американського етнографа Л. Моргана на три основні етапи:

- дикість;
- варварство;
- цивілізованість.

Перші два етапи спираються на перевагу збиральництва готових продуктів природи. Характерна ознака цивілізованості – перехід від збиральництва до переробних суспільно-виробничих технологій.

Таким чином, *цивілізованість* можна визначити як такий етап розвитку людства, коли поєднуються три основні риси людського буття:

- певний спосіб діяльності у вигляді праці;
- наявність переробних технологій;
- відповідний рівень матеріальної і духовної культури, яка передається від попередніх до наступних поколінь людей.

Різноманітність прояву цивілізаційних ознак можна угрупувати за горизонтальним і вертикальним аспектами.

Горизонтальний аспект являє собою одночасне існування особливих локальних цивілізацій окремих країн або територій, наприклад, давньокитайська, давньогрецька, давньоримська та ін. Таким чином, підкреслюється географічна специфіка розвитку, що зберігається протягом усієї історії.

Вертикальний аспект узагальнює еволюцію суспільства в цілому протягом історичного розвитку і дозволяє визначити такі етапи соціально-економічного прогресу:

- аграрна цивілізація на підставі так званої неолітичної революції з пануванням сільського господарства як головної галузі суспільного виробництва;
- індустріальна цивілізація на підставі промислового перевороту;
- постіндустріальна, або інформаційна цивілізація, яка бурхливо розвивається в надрах індустріального суспільства з початком нового етапу НТР.

Визначимо головні риси постіндустріального етапу:

1. Перехід до переважно нових технологій на підставі інформаційних технологій.
2. Якісно нова роль людини як джерела і мети суспільного виробництва.
3. Глобалізація та широка інтеграція соціально-економічного життя.

З точки зору координації господарської діяльності визначають такі типи систем:

- традиційна (патріархальна);
- командно-адміністративна;

- ринкова вільної конкуренції;
- змішана;
- перехідна.

Традиційна економічна система панувала у минулому, в теперішній час її окремі прояви характерні для найменш розвинутих країн. Основними рисами традиційної економічної системи є:

- замкнуте натуральне виробництво, безпосередній зв'язок між виробництвом і споживанням;
- відстала техніка, ручна праця;
- низький рівень поділу праці;
- залежність від природних чинників;
- економічні відносини, побудовані на основі традицій, звичаїв, релігійних і культурних цінностей.

Ринкова економічна система – характерна для капіталізму вільної конкуренції, історично існувала до першої третини ХХ в. Її риси:

- панування приватної форми власності на засоби і результати виробництва;
- свобода і самостійність господарської діяльності, рівний доступ до економічних ресурсів;
- панування товарно-грошових відносин;
- машинна праця, високий рівень розвитку техніки, активне впровадження інновацій;
- високий рівень поділу праці;
- вільне ціноутворення;
- конкурентний механізм господарювання;
- мінімальне державне втручання.

Планова (Адміністративно-командна) економічна система – існувала в соціалістичних країнах в ХХ ст. Основні характерні риси системи:

- державне регулювання всіх соціально-економічних, культурних і інших процесів;
- реалізація соціальних програм;
- панування суспільної (на практиці – державної) власності на засоби і результати виробництва;
- жорстке, централізоване директивне планування виробництва і розподілу ресурсів;
- відсутність свободи підприємництва і конкуренції;
- ігнорування законів товарно-грошового обігу;
- зрівняльний розподіл результатів виробництва, відсутність матеріальних стимулів до високоефективної праці;
- пріоритет державних інтересів;
- несприйнятливості до НТП;
- високі витрати виробництва, низька конкурентоспроможність виробленої продукції, хронічний дефіцит споживчих товарів.

Змішана економічна система – економічна система, характерна для сучасних розвинутих країн. Основними її рисами є:

- поєднання механізмів ринкового і державного регулювання;
- диверсифікація форм власності на засоби і результати виробництва;
- високий рівень розвитку продуктивних сил;
- орієнтація на впровадження досягнень науки і техніки, висока конкурентоспроможність виробленої продукції;
- високий рівень соціального захисту населення;
- значна економічна роль держави.

Перехідна економічна система – особливий стан еволюційного процесу суспільного розвитку в період зміни його соціально-економічних форм. За специфікою розвитку всі країни, які нині перебувають у процесі соціально-економічних та політичних перетворень, можна розподілити на три групи. У першій групі країн — розвинених — відбуваються глобальні зрушення системного характеру: вони переходять від індустріальної до постіндустріальної цивілізації, у другій (країни, що розвиваються) — перетворення з аграрних на індустріально-аграрні країни, у третій (зокрема, в Україні) — трансформаційні процеси від адміністративно-командної до соціально орієнтованої ринкової економічної системи. Основні риси системи:

- зародження у старій системі елементів нової;
- вплив зовнішнього середовища, що ініціює трансформаційні перетворення;
- виділення нових елементів системи;
- руйнація старого економічного механізму та заміщення його новим;
- активна економічна роль держави;
- диверсифікація форм власності.

2. Власність як економічна категорія

Категорія «власність» – це основна, системоутворююча економічна категорія, а також важлива правова (юридична) категорія.

Як правова категорія власність відображає майнові відносини, свідомі, вольові взаємозв'язки юридичних і фізичних осіб з приводу привласнення благ (володіння, розпорядження, використання, доповнене відповідальністю).

Розпорядження – право на повне управління об'єктом власності, включаючи можливість користуватися його властивостями, продавати його, дарувати, ліквідувати тощо.

Використання – право на використання корисних властивостей об'єкту власності.

Володіння – документальна фіксація прав власності.

Власність як правова категорія відображає законодавче закріплення економічних відносин власності через систему юридичних законів і норм.

Власність як економічна категорія характеризується системою об'єктивно обумовлених відносин між людьми щодо привласнення засобів і результатів виробництва.

Структура відносин власності досить складна. Їх основу складають відносини привласнення і відчуження.

Привласнення – процес перетворення корисних властивостей речей на реальні умови життєдіяльності економічних суб'єктів, відношення суб'єкта до певних речей як до власних. Складовими привласнення є відносини володіння, розпорядження, користування.

Відчуження – процес перетворення діяльності на самостійну силу, уречевлення результатів праці з перетворенням власності суб'єктів на об'єкти економічних відносин, позбавлення суб'єкта права на володіння, використання або розпорядження об'єктом власності.

Об'єктами власності є все, що можна привласнити або відчужувати (нерухомість, природні ресурси, засоби виробництва, гроші, цінні папери, предмети особистого споживання тощо).

Суб'єктами власності є носії відносин власності: фізичні і юридичні особи, держави, їх об'єднання, міжнародні організації, релігійні організації тощо.

Власність класифікують за типами, формами і видами.

Тип власності визначає найбільш уособлені принципи функціонування власності, сутність характеру поєднання робітника і засобів виробництва. Існують типи власності:

Приватна – права власності належать приватній особі.

Суспільна – права власності належать рівноправним співвласникам.

Форма власності – стійка система економічних відносин і господарських зв'язків, які забезпечують засоби і механізми поєднання робітника і засобів виробництва.

Формами приватної власності є: індивідуальна з використанням і без використання найманої праці.

Формами суспільної форми власності є:

- *державна* (загальнодержавна і муніципальна (комунальна));
- *колективна* (кооперативна, власність колективу підприємства, власність суспільних, релігійних і культових організацій).
- *змішана* (об'єднання різних форм власності).

В Україні законодавчо закріплені три форми власності: приватна, колективна, державна. Допускається також існування змішаних форм власності, власності інших держав, власності міжнародних організацій і юридичних осіб інших держав.

Слід зазначити, що в процесі економічного розвитку домінуючого значення набуває корпоративна, акціонерна форма власності, а порівняно з класичною формою приватного підприємництва корпорації мають певні переваги.

Існує багато **видів власності**, найбільш поширеними є: загальнодержавна, акціонерна, партнерська, власність громадських організацій, власність релігійних і культових організацій, одноособова, сімейна, індивідуальна з використанням найманої праці, монополістична, корпоративна, державно-

колективна, приватно-колективна, спільна із залученням іноземного капіталу, інтелектуальна та ін.

Економічний розвиток людства постійно пов'язаний з процесами зміни типів і форм власності. Принциповими є такі категорії:

- *роздержавлення* як комплекс заходів, які спрямовані на подолання державного монополізму;
- *приватизація* як форма роздержавлення з відчуженням колишнього об'єкта державної власності на користь недержавної особи;
- *націоналізація* як процес, протилежний приватизації;
- *денаціоналізація (реприватизація)* як процес переходу до приватних володарів об'єктів, що були раніше націоналізовані.

Слід відзначити історичний аспект існування відносин власності. Кожній цивілізації відповідав пануючий об'єкт привласнення.

Аграрна цивілізація спиралася на земельну власність і сільське господарство як головну галузь. Але в межах зазначеної системи виділяють географічно-локальні форми: античну, азійську і германську цивілізації.

Індустріальна цивілізація відрізняється домінуванням як головного об'єкта власності засобів і умов праці.

Постіндустріальна форма цивілізації характеризується перевагою власника інформації.

1.5. Товарна організація суспільного виробництва. Товар і гроші

1. Характеристика натурального і товарного виробництва.
2. Товар і його властивості. Теорії вартості.
3. Суть, еволюція, функції і типи грошей
4. Закони грошового обігу. Інфляція.

1. Характеристика натурального і товарного виробництва

Існує *два основних типи* організації економіки: *натуральне господарство і товарне господарство*. Їм відповідають дві основні форми господарювання: натуральна і товарна.

Форма суспільного виробництва – це певний спосіб організації господарської діяльності.

Натуральне господарство – найпростіша форма організації виробництва, що домінує в докапіталістичних формаціях, при якій виробник виготовляє продукцію для свого власного споживання, а не для обміну. Його основні риси:

- замкнутість, відособленість і самодостатність господарських одиниць, які за рахунок власних ресурсів забезпечують себе всім необхідним;
- низькопродуктивна ручна праця при використанні примітивних засобів виробництва, нерозвиненість суспільного поділу праці;
- зроблена продукція призначається для внутрішнього споживання, а не для обміну; продукт праці не набуває товарної форми;

Товарне господарство – форма організації суспільного виробництва, при якій продукти виробництва призначені для подальшого обміну на ринку. Його основні риси:

- відкритість і взаємозв'язок господарюючих одиниць;
- господарські зв'язки між виробниками здійснюються через обмін ресурсами й результатами виробництва;
- використання грошей, тобто платність відносин;
- дія економічних законів товарного виробництва: закону вартості, закону попиту та пропозиції, закону конкуренції, законів грошового обігу та ін.

Розрізняють просте й розвинуте товарне виробництво.

Просте товарне виробництво – засноване на особистій праці самостійних ремісників і селян, орієнтованих на ринок, без використання найманої праці.

Розвинуте товарне виробництво (підприємницьке) – засноване на використанні найманої праці й розвинених засобів виробництва, для нього характерний глибокий поділ праці.

Товарне виробництво можна класифікувати за певними критеріями:

1. За фактом використання грошей:

- *бартерне*, тобто з прямим обміном товарів без посередництва грошового еквіваленту;
- *грошове*, тобто за обов'язковою участю грошей.

2. За номенклатурою продукції:

- *із стабільною номенклатурою* при слабкому технологічному розвитку;
- *із змінною номенклатурою* при постійному оновлюванні технологій.

Товарне виробництво постійно розвивається. Внутрішнім механізмом розвитку є процес існування і розв'язання суперечностей між елементами системи товарного господарства, починаючи з вихідної суперечності товару – між конкретною і абстрактною працею, відповідно між споживчою вартістю і вартістю. Розв'язання суперечностей спирається на пошук найефективніших форм взаємозв'язків, що знаходить вираження в законах.

Проаналізуємо ключові закони товарного виробництва.

Закон вартості визначає необхідність обміну лише товарів-еквівалентів, тобто товарів з однаковою вартістю. У грошовій економіці ця еквівалентність ускладнюється відхиленням цін від вартостей, що стимулює скорочення витрат, впровадження нових технологій, ризик, збільшення розриву в доходах.

Закон попиту наголошує зворотний зв'язок між ціною і величиною попиту на товар при інших рівних умовах.

Закон пропозиції підкреслює прямий зв'язок ціни й величини пропозиції при інших рівних умовах.

Закон грошового обігу визначає кількість грошей, що необхідні для обслуговування обігу товарів, як частка від ділення суми цін усіх товарів на число оборотів однієї грошової одиниці.

Розгляд суперечностей та їх розв'язання спирається на систему вартісних категорій: собівартість, прибуток, ціна, зарплата, рента та ін.

Урахування законів і категорій товарного виробництва визначає принциповий метод господарської діяльності товаровиробників – *комерційний розрахунок*, тобто оцінку ефективності діяльності через порівняння витрат і результатів. Саме вказаний розрахунок сприяє функціонуванню *закону економії часу*. Цей всезагальний закон підкреслює пріоритетність економії робочого часу, наприклад, через економне використання ресурсів, що дозволяє знижувати витрати й відповідно збільшувати прибуток.

2. Товар і його властивості. Теорії вартості

Товар – це продукт праці, створений для обміну, який має дві властивості:

- може задовольняти потреби – має *споживчу вартість*;
- може обмінюватися на інші товари – має *вартість*, що на поверхні явищ здобуває форму *мінової вартості*.

Поряд з категорією «споживча вартість» використовується категорія «цінність», що підкреслює суб'єктивно-об'єктивний характер корисності для споживача.

Мінова вартість - пропорція обміну одного товару на іншій. Мінова вартість товару може бути неоднакова для різних часу й місця. Однак вона коливається біля вартості товару.

Чим же визначається пропорція обміну одного товару на інший? Яку загальну якість мають всі товари, що дозволяє порівнювати ці товари між собою? Цією якістю є те, що всі товари є продуктом праці.

Варто розрізнити працю індивідуальну і суспільно необхідну:

- *індивідуальна праця* – витрати праці окремого виробника;
- *суспільно необхідна праця* – середні, типові витрати праці в суспільстві (суспільно необхідний робочий час) на виробництво певного товару.

Вартість товару визначається не індивідуальною, а витратами суспільно необхідної праці.

Дві якості товару впливають з двоїстого характеру праці: абстрактна праця (створює вартість) і конкретна праця (створює споживчу вартість).

Конкретна праця – це сукупність конкретних професійних дій і операцій за допомогою конкретних засобів виробництва, спрямованих на виробництво товару, що володіє певними споживчими властивостями, які дозволяють задовольняти конкретні потреби.

Абстрактна праця – це сукупність зусиль людини по створенню товару (витрати фізичної, інтелектуальної, психічної енергії), безвідносно конкретних форм реалізації цих зусиль. Абстрактна праця - праця взагалі - вимірюється суспільно необхідним робочим часом.

Єдиний процес праці аналізується з позиції складності.

Проста праця не потребує кваліфікації та під силу кожному працездатному.

Складна праця – це кваліфікована діяльність з обов'язковою попередньою підготовкою.

На величину вартості впливають продуктивна сила та інтенсивність праці. Продуктивна сила описує конкретні особливості трудового процесу,

зменшує вартість одиниці продукції, але не змінює загальної вартості усієї товарної маси. Інтенсивність описує загальні витрати зусиль, тому впливає на сумарну вартість без зміни вартості одиниці продукції.

Конкретна праця є приватною у зв'язку з відображенням індивідуального трудового внеску окремого виробника. Абстрактна праця є суспільною у зв'язку з вирівнюванням витрат трудових зусиль робітника. Таким чином, суперечність між конкретною і абстрактною працею виявляється в протистоянні приватного й суспільного труда при ринковому визнанні корисності товару.

Історично в політичній економії визначали дві групи поглядів на вартість:

- теорії об'єктивної вартості – з акцентом на витрати виробництва;
- теорії суб'єктивної корисності – з акцентом на здатність товарів задовольняти потреби.

Перша група включає такі основні напрямки:

1. Теорія трудової вартості представників англійської класичної політекономії А. Сміта і Д. Рікардо. Вони не завжди послідовно визначали витрати праці як джерело суспільного багатства.

2. Політекономія марксизму вважала працю найманих робітників виключним джерелом вартості й багатства впритул до права революційного подолання несправедливості в розподілу доходів.

3. Теорія витрат виробництва в роботах Дж. Мілля, Дж. Мак-Куллоха, Р. Торренса поширила категорію “праця” на продукти минулих періодів у вигляді засобів виробництва, які в поточному періоді мали форму капіталу. Таким чином, логічним був висновок про створення вартості усіма елементами витрат.

4. Теорія трьох факторів виробництва французького економіста Ж.-Б. Сея полягала в рівноправній участі в утворенні вартості найманої праці, капіталу і землі. Це дозволяло власнику кожного з факторів отримувати дохід відповідно внеску в загальну суму витрат. У контексті зазначеної концепції своєрідно виглядали так звані теорії “останньої години” Н. Сеніора і “стримування” Ф. Бастіа, які підкреслювали право капіталіста на прибуток фактором ризику при інвестуванні.

Друга група поглядів зробила акцент на суб'єктивне почуття споживача і в центр уваги поставила категорію “корисність”, або “цінність”. Насамперед йдеться про маржиналізм з теоріями граничної корисності й граничної продуктивності.

Теорія граничної корисності спирається на праці У. Джевонса, К. Менгера, Ф. Візера, Є. Бем-Баверка, Л. Вальраса та ін. Розмежування загальної та граничної корисності (корисності останньої одиниці блага, що споживається) дозволило вимірювати зниження інтенсивності потреби з подальшим визначенням оптимального споживання.

Теорія граничної продуктивності американського вченого Дж. Б. Кларка підкреслювала участь кожного чинника виробництва у формуванні вартості на підставі показника продуктивності останньої одиниці, що дозволяло шукати оптимальне співвідношення чинників.

Неокласична теорія починаючи з работ А. Маршалла поєднала обидва підходи, зняла протиставлення витрат виробника і корисності споживача, наголосила істинною проблемою ціни як певної комбінації попиту і пропозиції.

Кейнсіанська теорія в середині 20 століття поширила аналіз цін на макроекономічний рівень, включаючи ринки недосконалої (обмеженої) конкуренції.

Інституціональні теорії (постіндустріального, інформаційного суспільства) вважають саме інформацію на підставі інтелекту людини основним джерелом будь-якої вартості (цінності), а не витрати фізичних або психічних зусиль.

Треба відзначити оригінальний внесок у теорію вартості відомого українського вченого М. Туган-Барановського, який на межі 19-20 ст. запропонував теорію економічної цінності, згідно з якою можливий синтез витратного і маржинального підходів.

3. Суть, еволюція, функції і типи грошей

Товарне виробництво спирається на обмін, насамперед, за допомогою грошей. Але гроші є продуктом історичного розвитку обмінних операцій, зокрема форм вартості.

Гроші є найважливішим елементом ринкової економіки і однією із основних економічних категорій. Вони виступають загальним еквівалентом при обміні товарів і послуг. Існують раціоналістична і еволюційна концепції виникнення грошей.

Відповідно до еволюційної теорії, гроші виникли в результаті еволюції форм вартості товарів:

1. Проста (випадкова) – характерна для періоду, коли обмінні операції носили одиничний, випадковий характер, при цьому один товар безпосередньо обмінювався на інший:

$$x \text{ товару А} = y \text{ товару В.}$$

Вартість товару А виражена в товарі В, отже товар А знаходиться у відносній формі вартості, а товар В – в еквівалентній.

2. Повна (розгорнена) – характерна для періоду, коли обмін набув систематичного характеру. При повній формі вартість певного товару виражається не в одному товарі випадково, а у ряді товарів постійно і систематично. Це можна записати у вигляді формули:

$$x \text{ товару А} = \begin{cases} y \text{ товару В} \\ z \text{ товару С} \\ \text{тощо} \end{cases}$$

3. Загальна – вартість всіх товарів виражається в одному товарі, що виконує роль еквівалента. В різні періоди і у різних народів такими товарами-

еквівалентами були: худоба, зерно, хутро, чай, сіль тощо. Загальна форма вартості може бути представлена:

$$\left. \begin{array}{l} \text{у товару В} \\ \text{z товару С} \\ \text{тощо} \end{array} \right\} = \text{х товару А}$$

4. Грошова – з'являється тоді, коли вартість всіх товарів починають вимірювати в золоті або сріблі, які стають всезагальним еквівалентом. Це можна представити формулою:

$$\left. \begin{array}{l} \text{у товару В} \\ \text{z товару С} \\ \text{тощо} \end{array} \right\} = \text{х грамів золота}$$

Гроші – все те, що виконує функції грошей. Функціями грошей є:

- 1) міра вартості;
- 2) засіб обігу, зокрема:
  - купівельний засіб;
  - засіб платежу;
  - світові гроші;
- 3) засіб нагромадження.

Функцію *міри* вартості гроші виконують ідеально за допомогою ціни, яка вказується на ціннику і виключає необхідність постійної присутності грошових одиниць поруч з товаром.

Ціна – це грошове вираження вартості товару. *Масштаб цін* – це певна маса певного дорогоцінного металу, насамперед, золота, яка приймається за грошову одиницю. Так, англійський фунт стерлінгів отримав назву, спираючись на фунт срібла. Під час золотого стандарту масштаб цін встановлювався рішенням державних органів. За сучасних умов першу функцію грошей виконує споживчий кошик, який має реальну вартість.

Функцію *засобу обігу* гроші виконують реально як посередник між продавцем і покупцем. Виконання даної функції забезпечується за допомогою готівкових (металевих і паперових) і безготівкових грошей (з використанням розрахункових і поточних рахунків). Функцію *засобу платежу* гроші виконують реально при розриві в часу купівлі й продажу товару. Йдеться про кредитування, авансування, попередню оплату, сплату податків та ін. Саме з даною функцією виникла потреба в існуванні *кредитних грошей* як боргових зобов'язань у вигляді облігацій, боргових розписок, векселів, банкнот і деяких інших цінних паперів.

Функція *світових грошей* виконується реально за присутністю в міжнародних розрахунках і державних запасах золота й іноземних валют.

Третя функція *засобу нагромадження* виконується грошима реально у вигляді запасів золота та інших дорогоцінних металів. При металевому обігу вказані запаси стихійно регулювали обіг через коливання розмірів запасів, які

збільшувалися або зменшувалися в залежності від потреб обслуговування товарних потоків. За сучасних умов поруч зі золотом функцію нагромадження виконують срібло, метали платинової групи (іридій, паладій, платина), дорогоцінні каміння, інші матеріальні й нематеріальні активи, насамперед, вільно конвертована валюта.

Грошова маса – сукупність всіх готівкових і безготівкових грошових коштів в державі.

В цілому всі форми грошей можна звести до таких складових (агрегатів):

M_0 = готівка за межами банківських установ.

M_1 = M_0 + кошти на поточних рахунках і депозитах.

M_2 = M_1 + термінові депозити і валютні заощадження.

M_3 = M_2 + кошти клієнтів по трастовим операціям банків.

M_1 – активні гроші. Пасивні гроші – різниця M_3 і M_1 .

Грошова система – форма організації грошового обігу в країні, що склалася історично і закріплена законодавчо. В кожній країні вона має свої особливості.

Визначимо основні теорії грошей:

4. *Еволюційна*, що вважає принциповим товарну природу грошей і виникнення їх на підставі розвитку форм вартості.

5. *Раціоналістична*, що визначає гроші як результат певної домовленості людей. Різновидами її є такі теорії:

- *металістична* (Н. Орем – французький вчений XIV ст., меркантиліст), яка вважала дорогоцінні метали грошима від природи;

- *номіналістична* (Дж. Стюарт, Н. Барбон – англійські вчені XVIII ст.), яка зазначала існування грошей як символів, умовних позначень;

- *державна* як форма номіналістичної (німецький економіст межі XIX і XX ст. Г. Кнапп) з визначенням грошей як продукту державної влади.

3. *Функціональна*, що пояснює сутність грошей через їх функції, зокрема:

- *кількісна* (Ш. Л. Монтеस्क'є, Д. Юм, деякі їх сучасні послідовники), що обмежує значення грошей статистичним впливом на ціни та інші економічні параметри;

- *власне функціональна* (Л. Харріс), яка вважає об'єктом аналізу лише функції грошей.

4. Закони грошового обігу. Інфляція

Рух грошей у процесі розширеного суспільного відтворення утворює грошовий обіг.

Грошовий обіг – рух грошей, який обслуговує купівлю-продаж товарів і нетоварні платежі. Виділяють готівковий і безготівковий грошовий обіг. До готівки відносяться монети, банкноти і казначейські білети. Безготівковими грошима є чеки, векселі, платіжні доручення, банківські кредитні картки, державні цінні папери та інше.

Форми організації грошового обігу утворюють грошову систему. При цьому тільки держава в особі Національного банку України (НБУ) визначає

грошову одиницю, масштаб цін, порядок грошової емісії, характер забезпечення грошей, форми безготівкового обігу та ін.

Грошовий обіг поділяється на готівковий і безготівковий. Готівка об'єднує монети, банкноти (великі купюри) й казначейські білети (дрібні купюри). Складовими безготівкового обігу є такі основні платіжні інструменти:

- документи на переказ, тобто платіжне доручення, чек, акредитив, платіжна вимога та ін.;
- спеціальні платіжні засоби, тобто векселі, банківські платіжні картки, розрахункові чеки та ін.

Окремо слід відзначити поширення системи електронних грошей як у міжнародних, наприклад, Visa, American Exspress, так і внутрішніх (Національна система масових електронних платежів - НСМЕП) платіжних системах.

Закони грошового обігу визначають кількість грошей, які є в обігу.

За умов нерозвиненості кредитних відносин використовується така загальна формула:

$$M = \frac{T \cdot Ц}{Ш},$$

де $M_{гр}$ – маса грошей; T – кількість товарів; $Ц$ – ціни товарів, $Ш$ – швидкість обігу грошової одиниці.

Зазначена формула іншим чином концентрується в основному монетарному рівнянні – формулі Фішера:

$$M \bullet V = P \bullet Q,$$

де M – грошова маса.;

V – швидкість обігу однієї грошової одиниці;

P – середня ціна товару;

Q – фізичний обсяг товарів.

При незмінності V і зменшенні або сталості Q , зростання M веде до зростання цін P , тобто до інфляції.

Розвиток кредиту ускладнює вихідну формулу:

$$M = \frac{T \cdot Ц - K + П - ВП}{Ш},$$

де в чисельнику додаються K – сума товарів, проданих у кредит цього року, $П$ – сума повернених кредитів, $ВП$ – взаємопогашені платежі (взаємозалік).

Під *купівельною спроможністю* грошової одиниці розуміють масу товарів, яку можна придбати за зазначену одиницю. Іншим чином це проявляється у нестійкості цін з такими основними формами:

1) *інфляція*, тобто зростання цін, з такими основними видами:

- повзуча, або інертна, з темпами зростання до 10% на рік;
- галопуюча з темпами до 200% на рік;
- гіперінфляція при перевищенні 200% протягом року;

- інфляція попиту;
  - інфляція пропозиції;
  - внутрішня і зовнішня (імпортована);
  - збалансована й незбалансована;
  - відкрита й подавлена;
  - очікувана й неочікувана;
  - регульована й нерегульована;
- 2) *дефляція* із зниженням цінового рівня;
  - 3) *дезінфляція* як процес штучного зменшення темпів зростання цін;
  - 4) *рефляція* як штучне провокування інфляції;
  - 5) *стагфляція* як поєднання інфляції та стагнації виробництва.

На межі XX і XXI ст. виникли суттєві зміни в грошовому обігу:

1. Золото не використовується як грошовий матеріал, ціна на нього складається як звичайна комбінація попиту і пропозиції, що було закріплено в принципах діючої ямайської валютної системи.

2. Валютні курси є вільними, плаваючими на відміну від колишніх валютних систем з фіксованими курсовими показниками. Взагалі *валютний курс* – вираження одиниці однієї країни в грошових одиницях іншої.

3. Значне збільшення питомої ваги електронних розрахунків з одночасним скороченням частки готівкових сплат (5 – 10 % від суми грошових потоків).

4. Значне зростання авторитету колективних валют, насамперед, євро і спеціальних прав запозичення (СПЗ, або SDR), що пропонуються Європейським Союзом і Міжнародним валютним фондом.

КОНТРОЛЬНІ ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Дайте загальну характеристику продуктивних сил і виробничих відносин суспільства.
2. Поясніть сутність методу економічного моделювання.
3. У чому полягає сутність методів індукції і дедукції?
4. Назвіть функції політекономії.
5. Що вивчає політична економія?
6. Яка роль методу наукової абстракції в пізнанні соціально-економічних процесів?
7. Схарактеризуйте сутність економічних законів.
8. Обґрунтуйте значення класичної школи у розвитку економічної думки.
9. Схарактеризуйте основні ідеї школи меркантилізму.
10. Назвіть особливості кейнсіанського етапу розвитку економічної теорії.
11. Дайте порівняльний аналіз економічних ідей кейнсіанства і монетарізма.

12. Назвіть основні напрями розвитку економічної думки сучасності.
13. Визначте сутність економічної системи та характеризуйте її основні суб'єкти.
14. Схарактеризуйте «власність» як правову і економічну категорію.
15. Охарактеризуйте генезис відносин власності в Україні.
16. Визначте основні риси ринкової і планової економіки. Дайте порівняльний аналіз.
17. У чому полягає особливість змішаної економіки?
18. Що означає поняття «процес суспільного виробництва»?
19. У чому полягає двоїстість процесу виробництва?
20. Назвіть фактори виробництва і охарактеризуйте їх.
21. Які зміни відбуваються у змісті праці під впливом НТР?
22. Назвіть особливості сучасного етапу НТР.
23. Визначте основні кількісні показники, які характеризують економічну ефективність виробництва.
24. Розкрийте зміст основних етапів розвитку цивілізації.
25. Назвіть ознаки постіндустріальної цивілізації.
26. Дайте визначення і класифікацію економічних потреб.
27. Покажіть взаємозв'язок економічних і соціальних потреб.
28. Визначте основні напрями впливу потреб на виробництво.
29. У чому полягає взаємозв'язок потреб і інтересів?
30. Схарактеризуйте класифікацію економічних інтересів.
31. Аналізуйте криву виробничих можливостей.
32. Поясніть обмеженість економічних ресурсів.
33. Охарактеризуйте форми суспільного виробництва.
34. Розкрийте зміст основних типів товарного виробництва.
35. Сформулюйте основні закони товарного виробництва.
36. Назвіть грошові агрегати, які визначають пропозицію грошей.
37. Назвіть основні теорії грошей.
38. Схарактеризуйте функції грошей.
39. Дайте визначення інфляції, назвіть її види.
40. Схарактеризуйте грошовий обіг.

ЗМ 2. ЗАГАЛЬНІ ОСНОВИ РИНКОВОЇ ЕКОНОМІКИ

- 2.1. Капітал: процес виробництва і нагромадження. Наймана праця і заробітна плата.
- 2.2. Витрати виробництва і прибуток.
- 2.3. Ринок, його суть і функції. Моделі ринку. Конкуренція і ціноутворення.
- 2.4. Домогосподарство в системі економічних відносин.
- 2.5. Підприємство як товаровиробник. Валовий дохід і прибуток.
- 2.6. Галузеві особливості виробництва і функціонування капіталу. Форми прибутку, процент і рента.

2.1. Капітал: процес виробництва і нагромадження. Наймана праця і заробітна плата

1. Капітал як економічна категорія. Кругообіг і оборот капіталу.
2. Суть, форми й системи заробітної плати.

1. Капітал як економічна категорія. Кругообіг і оборот капіталу

Капітал – це авансована вартість, яка в процесі свого руху приносить більшу вартість, тобто здатна до самозростання.

Відзначають три основні аспекти капіталу:

- 1) техніко-економічний з підкреслюванням матеріально-речових запасів;
- 2) організаційно-економічний, який пов'язаний з різноманітним організаційним виробничим процесом, наприклад, при залученні зовнішніх активів;
- 3) соціально-економічний з підґрунтям таких моментів:
  - високорозвинене товарне виробництво;
  - наявність мотивації до збагачення;
  - певний ступінь концентрації виробництва і капіталу;
  - відсутність власних засобів виробництва у частини населення, яка здатна до найманої праці;
  - юридична свобода суб'єктів.

Капітальні витрати можливо підрозділити на дві великі частини: засоби виробництва і робочу силу. Як ми визначали в попередній темі, існують різні підходи до походження вартості в цілому та її складових.

Визначимо два основних підходи до впливу складових капіталу на створення вартості й додаткової вартості:

- марксистський;
- неокласичний.

Марксистський підхід спирається на такі положення:

- умовою виробництва є повне відчуження найманого виробника від засобів виробництва, який не має відношення до подальшої долі створеного товару; готовий товар належить власнику засобів виробництва;
- останній факт дає можливість власнику після реалізації товару сплачувати робітнику лише частину створеної вартості, а іншу частину привласнювати у вигляді додаткової вартості.

Таким чином,

$$W = C + V + M,$$

де W – вартість; C – постійний капітал, пов'язаний з придбанням засобів виробництва; V – змінний капітал на придбання робочої сили; M – додаткова вартість.

Найманий робітник за допомогою конкретної праці переносить вартість C на продукт, а за допомогою абстрактної – створює нову вартість $V + M$. Товар реалізується за величиною W , робітнику сплачують еквівалент V , компенсують витрати C і привласнюють M , тобто частина нової вартості безкоштовно надходить до кишені капіталіста.

Норма амортизації H_a розраховується за формулою

$$H_a = A : V_n \times 100,$$

де A – річна сума амортизації, V_n – первісна вартість знаряддя праці.

На практиці державні органи задають норми амортизації, а за їх допомогою підприємства розраховують абсолютні розміри амортизації.

Оборотний капітал – це предмети праці, зарплата, нарахування на зарплату, відрядження та інші витрати, які втрачають первісний вигляд, переносять і повертають вартість за один оборот.

Капітал підрозділяється також на власний і позичковий. Надання капіталу на позичковій основі здійснюється через систему кредитних відносин. Розрізняють види кредитів: комерційний (між підприємствами), банківський (надання кредитних коштів комерційним банком), іпотечний (кредит надається під заставу нерухомого майна), споживчий (для купівлі коштовних предметів споживання), державний (для покриття витрат державного бюджету).

Капітал в аграрній сфері має свої особливості, які пов'язані з використанням невідтворюваного фактору – земля, сезонністю, використанням такого елемента витрат як земельна рента (частина чистого доходу власника).

2. Суть, форми й системи заробітної плати

Наймана праця – договір між власником підприємства або його представником з працездатною особою про використання робочої сили суб'єкта, що працевлаштується, у виробничому процесі за відповідну винагороду.

Зарплата як дохід найманого робітника досліджується з різних методологічних позицій:

- як ціна робочої сили в марксизмі;
- як ціна праці на підставі граничної продуктивності в неокласичних теоріях;
- як плата за договірну (контрактну) послугу праці в інституціональному погляді.

Якщо зарплата є ціною робочої сили, то її величина менше за цифру нової вартості, яка створена робітником, на показник додаткової вартості, що безоплатно привласнюється підприємцем і за рахунок якої отримують прибуток, рента і відсоток. Висновок: розподіл доходів не є справедливим, він віддзеркалює процес експлуатації найманих працівників.

Якщо зарплата є ціною праці й віддзеркалює граничну продуктивність труда, то це має вираження у пропорційній участі робітника в розподілі сумарного доходу, що відповідає принципу рівності й справедливості.

Якщо зарплата є оплатою послуги праці на підставі попереднього контракту (договору), то, крім економічних підсумків, важливу роль відіграють інституціональні моменти відносин роботодавця і робітника, тобто умови контракту, роль профспілок, держави і об'єднань підприємців.

Визначимо ключові терміни, що притаманні дослідженню зарплати.

Номінальна зарплата – сума грошей, яку одержує робітник.

Реальна зарплата – обсяг життєвих засобів, який робітник може придбати за номінальну заробітну плату залежно від рівня споживчих цін, тобто

$$I_{pz} = I_{nz} : I_c,$$

де I_{pz} – індекс реальної зарплати; I_{nz} – індекс номінальної зарплати; I_c – індекс цін.

Нарахована зарплата – сума нарахувань за підсумками праці. *Сплачена зарплата* – сума грошей, яку фактично, “на руки” отримує робітник після обов’язкових відрахувань у вигляді, наприклад, прибуткового податку, внеску в Пенсійний фонд, фонди соціального страхування і страхування від безробіття. *Мінімальна зарплата* – її рівень, опускатися нижче якого за основним місцям роботи заборонено державою. *Середня зарплата* – її величина, що розраховується шляхом ділення фонду зарплати на кількість робітників. *Фонд заробітної плати* – це сума платежів у вигляді основної, додаткової зарплати, платежів на відпустку та інших величин.

Тарифна система – система наступних документів, які описують вимоги, встановлюють і диференціюють рівні оплати:

- тарифні сітки;
- тарифні ставки;
- тарифно-кваліфікаційні довідники.

Головними вимогами до тарифної системи є такі:

- підпорядкування завданню зростання ефективності економіки;
- залежність від кінцевих результатів;
- подолання зрівнялівки.

Розрізняють дві основні форми зарплати: відрядна і погодинна з відповідними системами. *Відрядна форма* – плата за певний обсяг виробленої продукції (одиниць продукту, кількість клієнтів, що обслуговані, та ін.) з прямою відрядною, відрядно-преміальною, відрядно-прогресивною та іншими системами. *Погодинна форма* – плата за певну кількість часу, що відпрацьований, з простою погодинною, погодинно-преміальною, погодинно-прогресивною та іншими системами.

В Україні правове забезпечення заробітної плати здійснюється відповідно до Закону “Про оплату праці”, деяких інших актів, що регламентують нарахування, оподаткування і виплату зарплати, а також системи колективних договорів і угод.

2.2. Витрати виробництва і прибуток

1. Витрати виробництва, їх суть і види.
2. Суть і структура прибутку. Норма прибутку.

1. Витрати виробництва, їх суть і види

Витрати виробництва – це всі затрати фірми на виробництво певного обсягу продукції.

Витрати підприємства складаються з двох елементів:

- 1) матеріальні витрати;

2) необхідний продукт як джерело майбутньої оплати праці найманих робітників.

Витрати суспільства складаються з витрат виробництва і додаткового продукту. *Матеріальні витрати* являють собою вартість, що переноситься з засобів виробництва на кінцевий продукт. *Необхідний і додатковий продукти* в сумі дають величину нової вартості. *Собівартість* – це грошове вираження витрат виробництва.

Визначимо основні види витрат:

- альтернативні (вменені), тобто пов'язані з можливістю іншого, альтернативного використання ресурсів;
- зовнішні (явні), тобто пов'язані з придбанням ресурсів;
- внутрішні (неявні), тобто пов'язані з використанням власних ресурсів;
- бухгалтерські, тобто відповідні чинному законодавству;
- економічні як сума зовнішніх і внутрішніх;
- постійні, які не залежні від обсягу продукції – амортизація, орендна плата та ін.;
- змінні, тобто залежні від обсягу продукції – затрати на матеріали, сировину тощо;
- повні (сукупні) як сума постійних і змінних витрат (ТС);
- середні сукупні – сукупні на одиницю продукції;
- середні постійні – постійні на одиницю продукції;
- середні змінні – змінні на одиницю продукції;
- трансакційні, тобто пов'язані з необхідністю нормальної організаційної діяльності – вивчення умов складання угоди, правове регулювання власності, ведення перемовин з партнерами, розробка системи стандартів і нормативів та ін.);
- граничні – на виробництво додаткової (граничної) одиниці продукції.

Визначення граничних витрат дозволяє порівняти їх з граничним виторгом і при збігу зазначених величин отримати оптимальний обсяг продукції, який максимізує прибуток фірми.

Однією з головних задач виробника є зниження собівартості продукції. Вона може бути реалізованою завдяки:

- підвищенню продуктивності праці;
- підвищенню ефективності використання сировини й матеріалів, насамперед, їх економії;
- підвищенню ефективності використання будівель, споруд, обладнання.

2. Суть і структура прибутку. Норма прибутку

У діалектичному і органічному зв'язку з витратами виробництва перебуває така економічна категорія, як прибуток. Найбільш поширене кількісне розуміння прибутку зводиться до різниці між величинами виторгу від реалізації та суми витрат ($TR - TC$). Якісне визначення спирається на пошук джерел походження прибутку. Різні економічні школи мали власні методологічні позиції з цього питання.

Меркантилісти (XV–XVIII ст.) вважали сферу обігу головним середовищем отримання прибутку.

За думкою фізіократів (XVIII ст.), прибуток створюється у виробництві тільки сільськогосподарської продукції.

Класична політекономія (XVIII-XIX ст.) підкреслювала зміст прибутку як частини нової вартості, яку створювали наймані робітники.

Марксизм (XIX-XX ст.) визначав прибуток як перетворену форму додаткової вартості, створеної виключно найманими працівниками.

Неокласичні теорії XIX-XX ст. вважали прибуток підсумком функціонування авансованого капіталу, винагородою за підприємницьку діяльність, зокрема ризику, стриманості у споживанні, платою за належне управління виробничим процесом.

Прибутковість підприємства може визначатися як загальна (отримання доходу на весь авансований капітал), так і випуску конкретної партії продукції (отримання доходу на витрати виробництва).

Існують різні види прибутку. **Валовий** є різницею між виторгом і витратами. **Чистий** залишається після відрахування від валового показника податків, дивідендів та інших обов'язкових сплат. **Монопольний** як наслідок монопольного становища продавця і відповідно монопольно високої ціни на товар.

Бухгалтерський і економічний підхід до визначення витрат виробництва приводить до різного визначення прибутку. Розрізняють бухгалтерський і економічний прибуток. **Бухгалтерський прибуток** - це загальна виручка за відрахуванням явних витрат. **Економічний прибуток** - це загальна виручка за відрахуванням усіх витрат (явних і неявних, включаючи в останні й нормальний прибуток). **Нормальний прибуток** – це винагорода за виконання підприємницьких функцій. Якщо підприємець одержує прибуток, нижче нормального, то це примушує його покинути таку сферу діяльності.

Якщо ж прибуток, одержуваний підприємцем, перевищує нормальний, то вважається, що він одержує ще й економічний прибуток (надприбуток).

Для оцінки прибутку використовуються наступні показники:

1. **Маса прибутку** (Π) – абсолютний розмір прибутку в грошовому вираженні.
2. **Норма прибутку** (Π') – відносний показник, що дозволяє оцінити ефективність функціонування авансованого капіталу; розраховується за формулою:

$$\Pi' = \frac{\Pi}{K} \cdot 100 \%$$

де K – величина авансованого капіталу.

3. **Рентабельність (норма рентабельності)** на відміну від норми прибутку має у знаменнику цифру повної собівартості:

$$P = \frac{\Pi}{CB} \cdot 100\%$$

де P – рентабельність; CB – собівартість продукції.

В мовах ринкового господарювання прибуток є головною метою і одночасно показником стану діяльності, а норма прибутку і рентабельність – головними узагальненими показниками ефективності виробництва.

2.3. Ринок, його суть і функції. Моделі ринку. Конкуренція і ціноутворення

1. Ринок: суть, функції та умови формування. Класифікація ринків.
2. Конкуренція як ключова складова ринкового механізму.
3. Суть і суперечності ринкового ціноутворення.

1. Ринок: суть, функції та умови формування. Класифікація ринків

Товарне виробництво має довготривалу історію, проходить складні етапи розвитку. Найвищою формою існування товарного господарства є ринкова система.

Ринкове господарство є сучасним середовищем товарного виробництва.

Ринок – це механізм функціонування ринкового господарства, тобто частина останнього.

Кінцева мета товарного, а тому і ринкового господарства – додатковий продукт у різних формах (прибуток, рента, відсоток). Саме матеріальний інтерес обґрунтовує поведінку суб'єктів ринку.

Визначимо головні риси ринкової економіки.

- 1) вільний вибір видів і форм діяльності, зокрема, підприємництва;
- 2) багатоукладність економіки з домінуванням приватної власності;
- 3) рівні права ринкових суб'єктів з різними формами власності;
- 4) економічна відокремленість товаровиробників;
- 5) саморегулювання господарської діяльності, зокрема, вільне ціноутворення;
- 6) панування чесних зв'язків між економічними агентами, зокрема, в конкурентній боротьбі;
- 7) розвиненість ринкової інфраструктури, тобто організацій, які забезпечують стійке функціонування суб'єктів економіки;
- 8) договірний (партнерський) характер відносин ринкових агентів.

Основними суб'єктами ринкової економіки є фізичні особи, групи партнерів, колективи організацій та установ, юридичні особи в різноманітних формах.

Слід відзначити суттєві зрушення у структурі сучасних ринкових агентів. Зростає роль малого і середнього бізнесу, особливо в запровадженні нових інформаційних технологій. Значна роль невеликих суб'єктів у перехідних до ринку системах, насамперед для формування середнього класу як соціальної бази ринкових перетворень.

Ринкове господарство має деякі обмеження, які воно не в змозі подолати самостійно:

- економія на витратах може спровокувати екологічні катаклізми, порушення безпеки людей;
- порушення принципів чесної конкуренції, що потребує державного контролю;
- неможливість соціального захисту деяких категорій населення;
- неможливість значного фінансування так званих колективних потреб (оборона, дипломатія, державна безпека та ін.).

Вказані моменти вирішуються шляхом державного втручання в економіку.

Основні функції ринку:

- 1) створення передумов для функціонування об'єктивних законів;
- 2) забезпечення еквівалентності економічних відносин;

- 3) поширення інтернаціоналізації господарського життя;
- 4) створення економічних передумов для демократизації суспільного життя;
- 5) вимір витрат, насамперед, витрат праці людей;
- 6) стимулювання структурних зрушень в економіці;
- 7) розвиток засад чесної конкуренції.

Ринок як механізм існування ринкового господарства має дуже складну структуру. Він є полісистемним утворенням з такими основними складовими:

- 1) ринок споживчих (кінцевих) товарів і послуг;
- 2) ринок факторів виробництва, зокрема:
  - ринок капіталу;
  - ринок праці;
  - ринок землі й природних ресурсів;
  - ринок підприємницьких послуг.
- 3) фінансово-кредитний ринок, зокрема, ринок цінних паперів і валютний ринки;
- 4) ринок технологій та інформації.

За територіальною ознакою виділяють світовий, міжнародні, регіональні, національні й місцеві ринки.

За легальністю підкреслюють існування легального (офіційного) і тіньового ринків з визначенням так званих «сірого» із законними видами діяльності й «чорного» з видами діяльності, що заборонені.

За ознакою конкуренції треба визначити такі ринки:

- вільної (досконалої) конкуренції;
- недосконалої конкуренції, зокрема, монополістичної конкуренції, ринки олігополії та монополій.

Інфраструктура – це сукупність галузей та підприємств, які обслуговують виробництво у широкому значенні.

Ринкова інфраструктура – це система підприємств і організацій, які забезпечують рух товарів, послуг, грошей, цінних паперів, ресурсів. Назвемо три головні підсистеми ринкової інфраструктури:

- 1) організаційно-технічна, яка включає біржі, торги, аукціони як змагальні об'єкти, ярмарки, асоціації підприємців, профспілки та ін.;
- 2) фінансово-кредитна;
- 3) організаційно-дослідна (консультативні, аудиторські, експертні та інші організації).

Крім загальної інфраструктури яка обслуговує ринок у цілому, виділяють спеціалізовану інфраструктуру, що забезпечує ефективне функціонування окремих ринків. Наприклад, ринок праці обслуговують державні фонди сприяння зайнятості, пенсійні фонди, центри й курси перепідготовки та підвищення кваліфікації та ін.

2. Конкуренція як ключова складова ринкового механізму

Сучасна ринкова система об'єднує конкурентні й монополні складові. З точки зору кількості покупців і продавців, які взаємодіють на ринку, відрізняють такі головні форми конкуренції:

- поліполія (багато продавців і покупців) як синонім чистої конкуренції;

- олігополія з малим числом продавців і великою кількістю покупців;
- монополія з одним продавцем і великою кількістю покупців;
- олігопсонія з малою кількістю покупців і значною кількістю продавців;
- монопсонія з одним покупцем і великою цифрою продавців;
- дуополія (білатеральна монополія) з взаємодією одного продавця і одного покупця;
- обмежена монополія з одним продавцем і малою кількістю покупців;
- природна монополія з унікальним становищем за рахунок володіння рідкісними ресурсами й державними гарантіями недопущення конкурентів (в Україні це постачання електроенергії, комунальних послуг населенню, залізниця та деяке інше).

Традиційними організаційними формами існування монополій, як правило, є пул, корнер, картель, синдикат, трест, концерн, конгломерат та ін.

Особливою і зростаючою формою монополізму в сучасних умовах є монополія на об'єкти інтелектуальної власності: винаходи, товарні знаки, торгові марки та ін. Державний та міжнародний захист прав інтелектуальної власності є одним з пріоритетів сучасної економіки.

Конкурентна боротьба здійснюється за допомогою таких основних форм:

- 1) цінова конкуренція за рахунок зниження цін або витрат при незмінних цінах;
- 2) нецінова конкуренція за допомогою реклами, зростання якісних характеристик товарів, поліпшення гарантійного і сервісного обслуговування, внутрішньофірмового постачання за вигідними умовами, постачання в межах міжнародних економічних угруповань або угод;
- 3) недобросовісна конкуренція з використанням методів, які заборонені законом.

Державне регулювання конкуренції та монополізму вперше було здійснено в США з прийняттям закону Шермана в 1890 р. В Україні діють Закони “Про обмеження монополізму і недопущення недобросовісної конкуренції в підприємницької діяльності” і “Про захист економічної конкуренції”.

3. Суть і суперечності ринкового ціноутворення

Ключовими категоріями ринку є попит і пропозиція.

Попит – це ринкова потреба в товарах, що обумовлена суб'єктивними бажаннями споживача та його платоспроможністю, що має вираз у грошовій формі. *Закон попиту* наголошує: при інших рівних умовах ціна товару і величина попиту на нього мають зворотну (негативну) залежність. Графічно зазначена залежність виглядає як спадна крива.

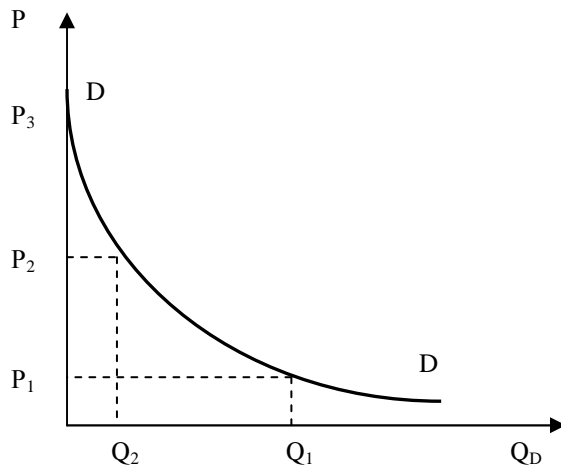

Рис. 2.1 – Крива попиту

До головних факторів попиту відносять такі:

- рівень цін на даний товар;
- рівень цін на супутні товари, які заміняють або доповнюють даний;
- рівень грошових доходів;
- кількість споживачів на ринку;
- уподобання, смаки й переваги споживачів;
- державне регулювання, наприклад, податки або субсидії;
- природно-кліматичні умови.

Пропозиція – обсяг продукції, що постачається на ринок для продажу. *Закон пропозиції* наголошує: при інших рівних умовах ціна і пропозиція товару мають пряму (позитивну) залежність. Графічно це має вигляд висхідної кривої.

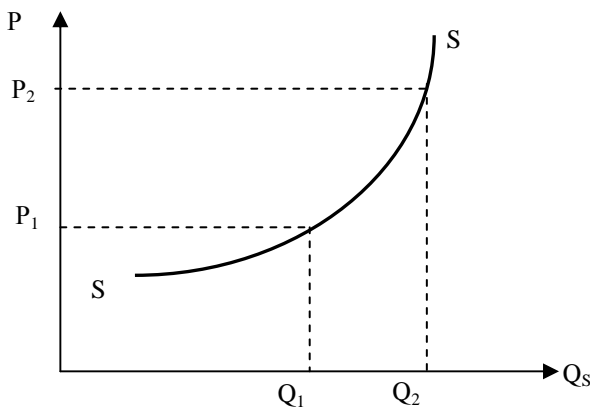

Рис. 2.2 – Крива пропозиції

До основних факторів пропозиції включають наступні:

- рівень цін на даний товар;
- рівень цін на чинники виробництва;

- якісні характеристики виробничих чинників;
- мода, традиції та інші суб'єктивні моменти;
- природно-кліматичні та географічні особливості;
- кількість виробників(продавців) на ринку;
- вплив держави на виробничу діяльність (податки, субсидії, пільги).

Еластичність попиту – це відносна (відсоткова) зміна його величини при зміні іншого чинника (власної ціни, ціни супутнього товару, доходу) на одиницю (один відсоток).

Еластичність пропозиції – це відносна (відсоткова) зміна її величини при зміні іншого чинника, насамперед власної ціни товару, на один відсоток.

Між попитом і пропозицією існує складна взаємозалежність, яка у підсумку описується категорією *кон'юнктура ринку*, тобто певна комбінація величин пропозиції та попиту в трьох якісних формах: ринкової рівноваги, дефіциту і перевиробництва.

Ринкова рівновага - ситуація на ринку, коли встановлюється така ціна на товар, при якій попит і пропозиція на нього рівні. Графічно ринкова рівновага (рис. 2.3.) – точка перетину кривих попиту і пропозиції (т. Е), в якій встановлюється рівноважна ціна (P_E) і рівноважний обсяг товару (Q_E)

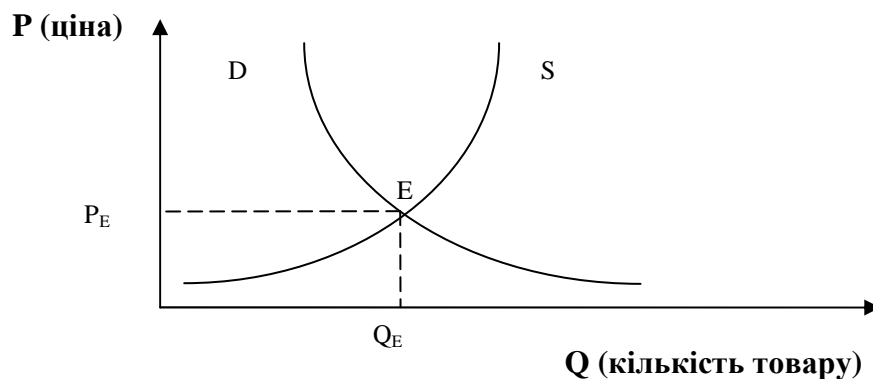

Рис. 2.3 – Ринкова рівновага

Перевищення попиту над пропозицією має назву *дефіциту*, а перевага пропозиції над попитом є *перевиробництвом*.

Якщо в одній системі координат побудувати обидві лінії, ми отримуємо ринкову рівновагу в точці перетину з визначенням рівноважної ціни й рівноважного обсягу.

Ринкова рівновага може бути стійкою або нестійкою з коливанням цін чи величин попиту і пропозиції. Під час дефіциту виникає тенденція до підвищення цін, а при перевиробництві – до їх зниження, що врешті решт встановлює рівноважні показники. В умовах державного регулювання ринкова рівновага може бути досягнута завдяки проведенню податкової політики, встановленню фіксованих цін, нижчої і максимальної цінової межі тощо.

Значення ціни як грошового вираження вартості товару не є вичерпним: ринкова ціна відображає складні економічні зв'язки між середніми умовами виробництва товару і можливостями його споживання. У процесі відтворення продукту ціна має встановлювати відповідність кількості та якості споживних

вартостей із платоспроможним попитом, активно впливати на рівень і масштаби виробництва товару в межах середніх умов ефективності.

В сучасній змішаній економіці використовуються різні методи формування цін. Функція ціноутворення реалізується самим господарюючим суб'єктом – виробником (фірмою) або посередницькими структурами, що доставляють товар на ринок. Найпоширенішим є метод, за яким ринкова ціна визначається двома кількісними параметрами: собівартістю виробництва товару плюс середня величина прибутку. Цей метод називається «витрати плюс». Крім того, існують методи залучення показника цінової еластичності попиту, коли визначають діапазон коливання цін залежно від змін обсягу виробництва. Метод експертних оцінок застосовують для цінової політики на непередбаченому ринку. Метод «споживчої вартості» - за допомогою експертних оцінок споживчих властивостей товару визначають цінову політику на ринку певного товару.

Ціноутворення в умовах ринку реалізується через цінову стратегію продавця товару. **Загальні напрями цінової стратегії:**

- 1) визначення місця ціни в системі засобів конкурентної боротьби на ринку товару;
- 2) вибір методу розрахунку ціни;
- 3) характер цінової адаптації нових товарів на ринку;
- 4) зв'язок ціни з життєвим циклом товару;
- 5) моделювання відношення покупця до ціни товару;
- 6) аналіз обмежень ринкового і поза ринкового характеру на ціну.

Загальні принципи і методи ціноутворення можуть використовуватись залежно від конкретної сфери ринкових відносин, характеру і місця застосування цін, способу їх використання.

Види цін: ринкова; оптова; роздрібна; монопольна; базова; фактурна; договірна; вільна, виробництва, рівноважна, розрахункова, гранична, світова та ін.

Треба відзначити специфічні назви цін: курси валют і цінних паперів, тарифи на послуги, ціни чинників виробництва (зарплата, процент, рента).

Ціна виконує **основні функції:** регулюючу, розподільчу, стимулюючу та ін.

2.4. Домогосподарство в системі економічних відносин

1. Суть і економічні функції домогосподарств.
2. Основні особливості поведінки домогосподарств.

1. Суть і економічні функції домогосподарств

Мікроекономічний рівень досліджень охоплює діяльність окремих господарських одиниць, а також окремі товари, галузі й ринки.

Визначають два основні суб'єкти мікроекономіки:

- домашні господарства, зокрема конкретні особи;
- фірми (підприємства).

Домогосподарства виконують переважно споживчі функції, задовольняючи потреби через ринок або поза ним, тому мають такі головні риси:

- є суб'єктами господарювання;
- господарська діяльність спрямована на задоволення особистих потреб;
- засоби виробництва при застосуванні у власному господарстві не є капіталом;
- праця – не чинник самостійного виробництва;
- не виникають внутрішні виробничі відносини.

Домашні господарства виконують три групи функцій:

- 1) особисте кінцеве споживання товарів і послуг або власного виробництва, або ринкового походження;
- 2) заощадження і участь у нагромадженні капіталу такими шляхами:
  - відкриття депозитів у кредитних установах;
  - купівля акцій підприємств;
  - надання позик, зокрема, з використанням боргових документів, наприклад, облігацій;
- 3) надання інших чинників виробництва – найманої праці, землі й природних ресурсів, підприємницьких здібностей.

Кінцеве споживання в межах домашнього господарства здійснюється завдяки доходам у наступних формах:

- доходи від самостійної праці з власними активами, як правило, у натуральному вигляді;
- зарплата від найманої праці, як правило, у грошовій формі;
- капіталізовані доходи, або доходи у вигляді ренти, відсотків, гонорарів та ін.;
- трансфертні платежі у формі субсидій, дотацій, пенсій, стипендій, матеріальної допомоги, пільг та ін.

Вибір домогосподарств обмежений наступними моментами:

- рівень виробництва;
- структура виробництва;
- структура потреб домогосподарств;
- рівень їх доходів, або бюджетні обмеження.

Аналізуючи поведінку споживача на ринку кінцевих товарів та послуг припускаємо, що він має свободу вибору і його поведінка є раціональною. Це означає, що споживач прагне обрати найкращий для себе набір товарів у межах свого доходу. Це припущення має назву гіпотези про раціональність споживача і полягає в тому, що споживач поводить себе таким чином, щоб максимізувати корисність за умови обмеженого доходу.

Корисність – це здатність блага задовольняти потребу споживача. Корисність – поняття виключно індивідуальне: те, що для одного споживача має високу корисність, іншим може не сприйматися взагалі.

Виділяють граничну і загальну корисність. Корисність, яку споживач отримує від додаткової одиниці блага, називається **граничною корисністю** (marginal utility - MU). Сума граничних корисностей - **загальна корисність** (total utility - TU) певної кількості блага.

Споживач отримує все менше граничної корисності від споживання кожної додаткової одиниці блага. Твердження, що гранична корисність спадає при збільшенні загального обсягу блага, який використовує споживач, називають **законом спадної граничної корисності**. Загальна ж корисність по

мірі збільшення споживання кількості благ зростає. Максимуму загальна корисність досягає у точці насиченості, коли гранична корисність дорівнює нулю. Це й означає, що благо повністю задовольняє потребу.

2. Основні особливості поведінки домогосподарств

Мікроекономічний погляд на домогосподарства проявляється за допомогою таких показників:

- потреби й переваги споживачів;
- дохід домогосподарств;
- ціни на споживчі блага;
- рівень оподаткування і субсидування.

Якщо споживач розподіляє свій дохід оптимально між можливими наборами товарів і послуг, він досягає максимуму задоволення або корисності. Всякий інший набір благ принесе йому меншу корисність. У споживача відсутні мотиви заміни такого набору товарів якимось іншим, доки не зміняться ціни, його дохід або купівельні переваги. Такий оптимальний набір споживчих товарів і послуг називається рівноважним набором, а споживач, який зробив такий вибір, буде знаходитися у стані рівноваги.

Рівновага споживача – це такий стан споживача, коли він на гроші, які має, купує оптимальний набір товарів та послуг, що приносять йому максимальну корисність.

Існує два підходи до визначення рівноваги споживача: кардиналістський (кількісний) і ординалістський (порядковий). Перший заснований на можливості кількісного вимірювання величини корисності і граничної корисності, другий – на припущенні, що споживач не може кількісно виміряти величину корисності, але може визначити порядок розподілення корисностей різних товарів і наборів.

Згідно першого підходу для визначення оптимального набору споживача використовують граничну корисність, що припадає на одну грошову одиницю. Вона називається **зваженою граничною корисністю**. Раціональний споживач так розподіляє свій дохід, щоб кожний придбаний товар приніс йому однакову граничну корисність пропорційно його ціні. Цю залежність можна записати так:

$$\frac{MU_a}{P_a} = \frac{MU_b}{P_b} = \dots = \frac{MU_i}{P_i},$$

де MU - гранична корисність відповідного товару, P - ціна товару.

Отже, для отримання максимальної корисності споживач повинен розподілити гроші на покупки різних товарів так, щоб відношення граничної корисності кожного блага, що купується, до його ціни було однаковим для усіх благ.

Ординалістська (порядкова) теорія корисності передбачає лише можливість встановлення між різними благами відносин переваги або байдужості. Для визначення рівноваги споживача на основі порядкового підходу необхідно в одній площині побудувати бюджетну лінію і криві байдужості (рис. 2.8.).

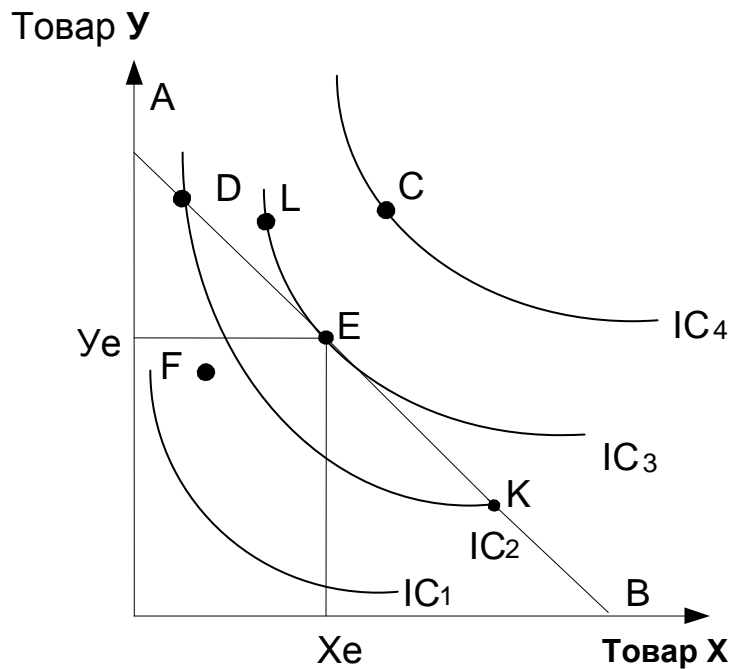

Рис. 2.5 – Рівновага споживача

Оптимальний набір споживчих товарів повинен відповідати двом вимогам :

1. Він має знаходитися на бюджетній лінії. Будь-який набір товарів нижче бюджетної лінії (наприклад, т. F) залишає невитраченою деяку частину доходу, яка могла б збільшити задоволення потреб. Будь-який набір товарів вище бюджетної лінії (наприклад, т. L) не може бути куплений у рамках наявного доходу.

2. Оптимальний набір споживача має забезпечити максимально можливе задоволення потреб, тобто знаходиться на найвищій з доступних покупцеві кривих байдужості. Отже, оптимальний набір повинен знаходитися у точці дотику найвищої з доступних кривої байдужості IC₃ з бюджетною лінією АВ. Це набір двох товарів, що характеризуються точкою Е. Усі точки, що характеризують кращі набори (наприклад, т. С) споживач не може дозволити собі купити. Всі інші набори, які споживач може дозволити собі купити, лежать на більш низьких кривих байдужості, значить, вони гірші. Отже, точка Е - **точка оптимального споживчого вибору** або **точка рівноваги споживача**. Очевидно, в цій точці кут нахилу кривої байдужості дорівнює куту нахилу бюджетної лінії. Іншими словами, гранична норма заміщення дорівнює, в даному випадку, зворотному співвідношенню цін

$$MRS = \frac{P_x}{P_y},$$

де MRS - гранична норма заміщення ; P_x, P_y - ціни товарів.

Таким чином, споживчий вибір оптимізується тоді, коли гранична норма заміщення одного блага іншим обернено пропорційно їхнім цінам. Це умова забезпечення рівноваги споживача.

Треба підкреслити особливості поведінки споживачів залежно від величин доходу і цін на супутні товари.

Вплив зміни грошових доходів на попит проявляється в розділі товарів на вищі (нормальні) й нижчі. Для нормальних товарів зростання доходів веде до зростання попиту і, навпаки, зниження доходів провокує зниження величини платоспроможних потреб. Для нижчих товарів, що підпорядковуються *парадоксу Гіффена*, підвищення попиту супроводжує зниження доходів, яке виштовхує зі споживання нормальні товари.

Зміни в цінах на супутні товари також здатні вплинути на уподобання споживачів. Зміна ціни на товар-замінник (субститут) змінює попит на власний товар у протилежному напрямку і, таким чином, створює перевагу в попиті на вихідний продукт. Наприклад, цінове підвищення на маргарин здатне підвищити попит на вершкове масло. Зміни цін на товар, який доповнює даний продукт (товар-комплімент), у протилежному напрямку змінюють попит на власний товар і, таким чином, в останньому напрямку змінюють попит на вихідний товар. Наприклад, є логічним наступний ланцюг: підвищення цін на магнітофони → падіння попиту на них → падіння попиту на касети.

Цінові зміни двоїтим чином впливають на попит:

- ефект доходу;
- ефект заміщення.

Урахування вказаних ефектів плідно досліджував український економіст початку ХХ ст. Євген Слуцький.

Поведінка домогосподарств не вичерпується тільки економічною цілеспрямованістю. Існує суттєвий соціальний аспект, пов'язаний з потребою зростання вільного часу, виховання дітей, підвищення рівня духовного розвитку. Тому не завжди механічний приріст доходів відповідає вимогам індивіда або сім'ї. Крім того, чисто економічними характеристиками не можна вимірювати переваги при спадкуванні, виборі форм освіти для дітей.

2.5. Підприємство як товаровиробник. Валовий дохід і прибуток

1. Підприємство як головна виробнича ланка економіки.
2. Маркетинг і менеджмент у сучасній діяльності підприємств.
3. Валовий дохід і прибуток як кількісні характеристики діяльності підприємств.

1. Підприємство як головна виробнича ланка економіки

Фірма (підприємство) – другий основний суб'єкт мікроекономіки, товаровиробник і основна виробнича ланка з такими головними рисами:

- обов'язкова державна реєстрація як юридичної особи з назвою, статутом, розрахунковим та іншими рахунками, веденням обліку, печаткою, товарним знаком;
- виробництво товарів;
- постійне відновлення виробничих дій, або індивідуальне відтворення;
- проходження життєвого циклу виробничої діяльності з такими основними фазами:

- 1) створення;
- 2) розвиток;

- 3) криза;
- 4) санація (оздоровлення);
- 5) банкрутство;
- 6) ліквідація (закриття).

Визначимо основні організаційні форми підприємств :

- приватне підприємство на власності фізичної особи;
- колективне підприємство на власності трудового колективу, зокрема так зване народне підприємство;
- господарське товариство з різними видами відповідальності (обмеженою, додатковою, повною);
- підприємство на власності об'єднань громадян;
- комунальне підприємство на власності територіальної громади;
- державне (загальнодержавне) підприємство, зокрема, так зване казенне;
- спільне підприємство, зокрема, підприємство з іноземними інвестиціями.

Підприємство в умовах ринкового господарювання є первинною ланкою економіки, самостійним господарюючим суб'єктом з правами юридичної особи і виконанням таких видів діяльності:

- виробнича;
- науково-дослідницька і дослідно-конструкторська, тому досить популярною є абревіатура НДДКР – науково-дослідницькі й дослідно-конструкторські розробки;
- комерційна;
- відтворювальна.

Метою і головним мотивом діяльності підприємства є максимізація прибутку при ефективному використанні власних і залучених активів. Одночасно активи підприємства складають грошовий, виробничий і товарний капітали. Останні дві форми є реальним капіталом і створюють майно на відміну від грошової форми і так званого фіктивного капіталу у формі цінних паперів.

Організація ефективного господарювання передбачає наступні моменти:

- всебічне дослідження ринку своїх товарів за рахунок розвинутої системи маркетингу;
- чітко налагоджене постачання факторами виробництва при достатньому рівні внутрішньої організації за рахунок системи виробничого менеджменту;
- постійний контроль за бюджетом підприємства за рахунок досконалого фінансового менеджменту;
- розвинута робота з кадрами за рахунок системи менеджменту з персоналу;
- постійний контроль за станом ліквідності, тобто спроможності своєчасно виконувати свої зобов'язання перед контрагентами за рахунок менеджменту з обліку і контролю.

Розширення своїх активів здійснюється за рахунок довгострокових вкладень у розвиток виробництва, тобто *інвестицій*. Інвестиції підрозділяються на валові (брутто) й чисті (нетто). Валові інвестиції є сумою амортизації і чистих вкладень.

Організаційні форми підприємств дуже різноманітні. Особливу увагу слід приділити *малим підприємствам* з обмеженою чисельністю зайнятих, *господарським товариствам* з різною відповідальністю і об'єднанням підприємств з наступними формами:

- асоціації як договірні об'єднання незалежних осіб з метою постійної координації спільної діяльності;
- корпорації як договірні об'єднання, як правило, на акціонерній основі, з делегуванням деяких повноважень централізованому органу;
- консорціуми як тимчасові об'єднання для виконання конкретної спільної діяльності;
- концерни як об'єднання з втратою самостійності усіх учасників.

Традиційно визначають такі етапи розвитку ринкової діяльності підприємств:

- 1) удосконалення виробництва (межа XIX-XX ст.);
- 2) удосконалення товару (початок – 40-і XX ст.);
- 3) власне маркетинг (50-70-ті роки XX ст.);
- 4) соціально-економічний маркетинг (70-ті роки XX – початок XXI ст.).

2. Маркетинг і менеджмент у сучасній діяльності підприємств

Діяльність підприємств спирається на використання різних видів підприємництва, маркетингу і менеджменту.

Підприємництво, або підприємницька діяльність – це особливий творчий вид діяльності людини з поєднання інших чинників виробництва на власний страх і ризик з метою отримання прибутку.

Р. Кантільон (1680 – 1734 рр.) першим визначив підприємця як людину, здатну до виваженого ризику. Й. Шумпетер (1883 – 1950 рр.) називав підприємця економічним лідером, творцем інновацій.

Успіх підприємництва залежить від зовнішніх і внутрішніх чинників. До перших відносять роль держави, насамперед, законодавство, природні ресурси, поведінку інших людей, до других – достатній рівень стартового капіталу, ефективність чинників виробництва.

Категорія “*маркетинг*” дослівно перекладається як заняття ринковою діяльністю. Виділяють три аспекти маркетингу:

- ринкова концепція управління;
- вивчення певних економічних відносин;
- складова системи ведення ринкового господарства.

Визначимо елементи маркетингу підприємств:

- концепція, тобто мета і головні засоби її досягнення;
- стратегія, тобто прогноз довгострокового розвитку;
- план, тобто тактичний перелік дій на деяку перспективу;
- програма, тобто ведення поточної діяльності.

Маркетинг фірми передбачає наявність цих елементів, вибір ринку і його сегментів, структури і організації маркетингу, маркетинговий контроль.

Менеджмент – це особлива модель управління, яка спирається на розвинутий ринковий механізм, включаючи досконалу ринкову інфраструктуру. Визначають два аспекти менеджменту:

- теоретичний в якості науки управління;
- практичний в якості конкретних управлінських дій.

Практичний менеджмент здійснює такі основні функції:

- розробка і виконання бізнес-плану;
- формування структури управління;
- комплектування штатів;
- керування працівниками на підставі мотивації;
- налагоджування маркетингу;
- координація виробництва.

Таким чином, практичний менеджмент функціонально реалізує комплекс управлінські потреби у формах фінансового, адміністративного, інвестиційного, операційного та інших видів.

Виділяють три основні рівні менеджменту підприємства:

- вищій, або топ-менеджмент;
- середній, або мідл-менеджмент;
- нижній, або лауер-менеджмент.

3. Валовий дохід і прибуток як кількісні характеристики діяльності підприємств

Прибуток – різниця між виторгом від реалізації (валовим доходом) і собівартістю продукції. Строго кажучи, прибуток – це підсумок перевищення виторгу над собівартістю, а перевага собівартості над виторгом описується показником *збитку*.

Прибуток є формою існування *чистого доходу* як різниці між вартістю і витратами виробництва, або грошового вираження додаткового продукту. Слід підкреслити, що в торгівлі й громадському харчуванні визначають показник валового доходу як різниці між виторгом від продажу і витрат при закупівлі.

Визначимо ключові форми прибутку:

- *розрахунковий, або бухгалтерський* як підсумок порівняння виторгу від реалізації та бухгалтерських витрат;
- *економічний* як різниця між виторгом і економічними витратами;
- *монопольний* як наслідок монопольного становища продавця і відповідно монопольно високої ціни на товар;
- *валовий* як фактична різниця між виторгом і витратами;
- *чистий* як підсумок вирахування з валового прибутку податків і зборів, інших обов'язкових платежів, дивідендів тощо.

Норма прибутку розраховується за формулою

$$N_{\text{пр}} = \text{Пр} : K_a \times 100\%,$$

де $N_{\text{пр}}$ – норма прибутку; Пр – маса прибутку від реалізації; K_a – сума авансованого капіталу.

Рентабельність (норма рентабельності) на відміну від норми прибутку має у знаменнику цифру повної собівартості й такий формальний вираз:

$$P = \text{Пр} : \text{СВ} \times 100\%,$$

де P – рентабельність; Пр – маса прибутку; СВ – собівартість продукції.

В умовах ринкового господарювання прибуток є головною метою і одночасно показником стану діяльності, а норма прибутку – головним узагальненим показником ефективності.

2.6. Галузеві особливості виробництва й функціонування капіталу. Форми прибутку, процент і рента

1. Особливості функціонування капіталу у сфері обігу.
2. Реальний і фіктивний капітал.
3. Особливості підприємництва в аграрній сфері економіки.

1. Особливості функціонування капіталу у сфері обігу

Окремо зупинимося на особливостях капіталу сфери обігу, насамперед, русі позичкового капіталу, який обумовлює існування кредитної системи як елемента ринкової інфраструктури.

Кредитна система – сукупність кредитно-розрахункових відносин і установ, що забезпечують кредитування у певних формах.

Ринок, де здійснюють рух цінні папери та кредитні ресурси, називається фінансовим ринком.

Кредит – передача коштів або інших активів юридичним чи фізичним особам на умовах повернення, строковості й платності, тобто за певний відсоток.

Основними формами кредиту є:

- банківський;
- комерційний, тобто між суб'єктами господарської діяльності;
- майновий, наприклад, лізинговий з приводу довгострокової оренди рухомого або нерухомого майна;
- іпотечний – під заставу виключно нерухомого майна, насамперед, землі;
- споживчий, який надається фізичним особам для придбання товарів тривалого користування;
- бланковий – тільки в межах наявних власних коштів;
- державний – насамперед, у вигляді державних цінних паперів;
- міжнародний.

Визначимо головні джерела кредитних ресурсів:

- власні кошти кредитних установ;
- тимчасово вільні кошти підприємств на банківських рахунках;
- залучені кошти на депозитній основі, як до запитання, такі строкові;
- грошові суми приватних осіб;
- міжбанківські кредити;
- кошти від випуску (емісії) цінних паперів.

За критерієм часу розрізняють короткострокові (до 1 року), середньострокові (від 1 до 3 років) і довгострокові (більше 3 років) кредити.

Рух тимчасово вільних коштів утворює ринок грошових ресурсів, який поділяється на ринок грошей і ринок капіталів.

Відсоток – це ціна користування тимчасово вільними коштами у таких головних формах:

- позиковий, який позичальник сплачує кредитору;

- депозитний, який кредитна установа сплачує вкладнику;
- обліковий, який сплачують комерційні банку центральному банку країни за позики;
- ломбардний, який сплачується під заставу майна;
- дисконтний, який одержує кредитна установа при купівлі векселів до кінця терміну їх дії.

З точки зору розрахунку розрізняють прості й складні ставки відсотку, коли за базу беруться або незмінна, або змінна цифри.

Річна процентна ставка обчислюється за формулою:

$$PC = SSP : VP \times 100\%,$$

де PC – річна номінальна процентна ставка; SSP – грошова сума сплаченого позичкового процента; VP – величина суми позики. Для власника кредитних ресурсів процентна ставка є формою доходу за його грошовий капітал.

Розрізняють номінальну і реальну процентні ставки.

Номінальна процентна ставка – це ставка процента, оголошена банком з урахуванням темпів інфляції:

$$NC = PC + PI_0,$$

де NC – номінальна процентна ставка; PC – реальна ставка процента; PI_0 – очікуваний рівень інфляції.

Реальна процентна ставка – це номінальна процентна ставка без урахування очікуваного темпу інфляції:

$$PC = NC - PI_0$$

Стрижнем кредитної системи є банківська система, яка у більшості країн, включаючи Україну, є дворівневою: перший рівень займає центральний (в Україні Національний) банк, другий рівень – система комерційних і спеціалізованих банків. В Україні банки другого рівня підрозділяються на універсальні й спеціалізовані. Останні групуються у чотири категорії: ощадні; інвестиційні; іпотечні; розрахункові.

Банки можуть створювати об'єднання таких типів: корпорація, консорціум, холдингова група.

Виділяють такі банківські операції:

- активні – з розміщення власних і залучених активів;
- пасивні – з формування усіх видів активів;
- розрахунково-касові;
- інші банківські послуги.

Торговий капітал забезпечує рух продукту від виробника до споживача. Таким чином, він поєднує функції купівлі й продажу товарів. Історично торговий капітал прискорив перетворення натурального господарства в товарне, концентрував грошові ресурси в руках приватних осіб і готував виникнення промислового капіталу. Пізніше виникнув поділ праці між промисловцем й торговцем.

Специфічною формою витрат є *витрати сфери обігу*, які включають кошти на збереження, упаковку, розфасовку, рекламу, безпосередню процедуру реалізації, доставку до споживача та ін.

Торговий прибуток – це дохід, який одержують суб'єкти оптової та роздрібної торгівлі, зокрема в підсумку вдалого перепродажу товару. Прикладом зазначеного є *реекспорт* – вивіз товарів за кордон, які раніше були імпортовані й не піддалися переробці на національній території.

За стадіями руху визначають оптову і роздрібну торгівлю. *Оптова* здійснює посередницькі функції між виробниками й роздрібними торговцями у вигляді постачань великими партіями, частіш за все з використанням оптових знижок. Роздрібна торгівля пов'язана з реалізацією продукції безпосереднім споживачам.

2. Торговий і промисловий капітал інколи називають *реальним* капіталом у зв'язку з використанням наявних, реальних активів. Цінні папери у вигляді акцій, облігацій тощо є *фіктивним капіталом*, тому що не мають безпосереднього споживчого ефекту, хоч продаються і купуються на фондових біржах.

Цінні папери – грошові документи, які засвідчують право володіння або позики, визначають взаємовідносини між особами і передбачають, як правило, можливість отримання процентів (дивідендів).

Акція – це цінний папір, який засвідчує право участі в управлінні акціонерним товариством (корпорацією) та отриманні дивідендів з прибутку пропорційно частці у статутному фонді.

Курс акцій – це ціна, за якою продаються і купуються акції на біржах. Курс акцій залежить від рівня отриманого прибутку і позичкового проценту. Вкладник капіталу обирає між купівлею акції та банківським депозитом, орієнтуючись на формулу:

$$\text{Курс акції} = \text{Дивіденд} : \text{Ставка відсотку} \times 100\%$$

Розрізняють номінальну і курсову (ринкову) ціну акції, які, як правило, не збігаються.

Визначають первинні й вторинні цінні папери. До перших відносяться акції, облігації, векселі та інші активи, що спираються на біржовий обіг. До других належать позабіржові інструменти (фінансові деривати).

Розвиток ринку цінних паперів обумовлює існування мережі інвестиційних, страхових, консультаційних компаній та інших фінансових посередників.

3. Особливості підприємництва в аграрній сфері економіки

Сільське господарство виконує дві ключові макроекономічні функції:

- виробництво продуктів харчування;
- забезпечення сировиною інших галузей економіки.

Визначимо особливості аграрної сфери:

- виключно висока роль природно-кліматичних факторів відтворення (родючість землі, біологічні ритми розвитку рослин, залежність від природних негараздів та ін.);
- сезонність робіт;
- значна різниця між часом виробництва і безпосереднім робочим періодом;
- значна фондо- і енергозброєність праці;

- суттєва питома вага частини продукції, що не виступає у товарній формі в зв'язку з необхідністю забезпечення відтворення (насіння рослин, тварини для продовження роду);

- необхідність поєднання технічної забезпеченості, досягнень генетики й селекції та заходів щодо відновлення земель і екологічної чистоти продукції.

Специфічним доходом в аграрній сфері є рента як додатковий дохід власника землі. Історично рента приймала відробіткову (панщина), продуктову (оброк, десятина) і грошову форми. Часто рента є елементом орендної плати за користування землею спільно з відсотком на вкладений капітал і амортизацією основного капіталу.

Визначають три основні форми земельної ренти: диференціальна; абсолютна; монопольна.

Причиною існування *диференціальної ренти* є монополія на землю як на об'єкт господарювання. Умовами створення даної ренти є обмеженість землі та відмінності в її родючості. Визначають дві форми диференціальної ренти:

- диференційна рента 1 як додатковий чистий дохід на підставі володіння кращих за природною родючістю і місцезнаходженню земель;

- диференційна рента 2 як додатковий чистий дохід у підсумку додаткових вкладень з метою підвищення родючості землі.

Причиною існування абсолютної ренти є монополія приватної власності на землю, що дозволяє підтримувати високу ціну на аграрну продукцію.

Причиною існування монопольної ренти є підвищений попит на деякі види продукції, наприклад, при їх виробництві в особливих природних умовах.

Ціна землі пов'язується з величинами ренти та позичкового відсотку наступним чином:

$$Ц_з = P : C_v \times 100\%,$$

де $C_з$ – ціна землі; P – рента; C_v – ставка відсотку.

Безперервне відтворення в аграрному секторі економіки пов'язане з функціонуванням агропромислового комплексу (АПК), або агро бізнесу, який включає такі складові:

- саме сільське господарство;
- галузі по забезпеченню сільського господарства засобами виробництва;
- галузі промислової переробки сільськогосподарської продукції;
- виробнича і соціальна інфраструктура АПК.

Подолання кризової ситуації в аграрному секторі української економіки включає наступні складові:

- роздержавлення земель;
- паювання земель, що перебувають у колективної власності;
- залучення значних інвестицій;
- якісний стрибок у розвитку соціальної інфраструктури села.

КОНТРОЛЬНІ ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПІДГОТОВКИ

1. Визначте суб'єкти мікроекономіки.
2. Назвіть форми організації господарювання на мікроекономічному рівні.
3. Відзначте три основні аспекти капіталу.
4. Схарактеризуйте кругообіг капіталу.
5. Надайте визначення основного і оборотного капіталу.
6. Визначте сутність заробітної плати.
7. Охарактеризуйте основні форми і види зарплати.
8. Схарактеризуйте попит і пропозицію як основні категорії ринку.
9. Сформулюйте «закон попиту» і «закон пропозиції».
10. Назвіть детермінанти попиту й пропозиції. Поясніть їх вплив.
11. Визначте «індивідуальний» і «ринковий попит».
12. Що означає «ринкова рівновага»? Аналізуйте графічно.
13. Дайте визначення «рівноважної ціни».
14. Назвіть методи ринкового ціноутворення.
15. Що характеризує коефіцієнт еластичності попиту й пропозиції?
16. Як розраховуються коефіцієнти еластичності попиту по ціні, доходу і перехресної еластичності?
17. Назвіть функції домогосподарства.
18. Дайте визначення загальної і граничної корисності блага.
19. У чому полягає суверенітет споживача і його свобода вибору?
20. Сформулюйте перший і другий закони Госсена.
21. Порівняйте кількісний і порядковий підходи до аналізу поведінки споживача.
22. Сформулюйте закон спадної віддачі.
23. Поясніть парадокс Гіффена.
24. Назвіть основні риси ринкової економіки.
25. Які функції виконує ринок?
26. Надайте класифікацію ринків.
27. Які існують форми конкуренції?
28. Назвіть основні риси ринкових структур.
29. Схарактеризуйте ринок чистої конкуренції.
30. Схарактеризуйте ринок чистої монополії.
31. Назвіть форми монополій.
32. Назвіть основні функції підприємства.
33. Визначте головні риси підприємства.
34. Які організаційні форми підприємств існують в Україні?
35. Визначте інвестиції і характеризуйте їх види.
36. Дайте визначення категорії «витрати виробництва».
37. Визначте сутність і характеризуйте основні форми прибутку.
38. Поясніть бухгалтерський та економічний підходи до визначення прибутку.
39. Як розраховується «норма прибутку»? Назвіть чинники, що на нього впливають.
40. Як розраховується норма рентабельності?

41. Надайте визначення категорій «маркетинг» і «менеджмент».
42. Назвіть основні функції менеджменту.
43. Охарактеризуйте капітал як ресурс довготривалого використання.
44. Назвіть основні форми капіталу.
45. Визначте джерела кредитних ресурсів.
46. Назвіть основні форми кредиту.
47. Схарактеризуйте банківську систему України.
48. Визначте особливості торгового капіталу.
49. Схарактеризуйте види цінних паперів.
50. Як розраховують курс акцій?
51. Охарактеризуйте попит і пропозицію на ринку землі. Визначте фактори, що на них впливають.
52. Які фактори впливають на ціну землі?
53. Визначте особливості аграрної сфери.
54. Схарактеризуйте форми земельної ренти.
55. Назвіть складові агропромислового комплексу.

ЗМ 3. ЕКОНОМІЧНЕ ЗРОСТАННЯ І СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ ПРОГРЕС

- 3.1. Суспільне відтворення. Суспільний продукт і його основні форми.
- 3.2. Економічний розвиток. Зайнятість, відтворення робочої сили та їх регулювання державою.
- 3.3. Господарський механізм у системі суспільного відтворення. Держава та її економічні функції.

3.1. Суспільне відтворення. Суспільний продукт і його основні форми

1. Сутність і види суспільного відтворення.
2. Суспільний продукт: основні форми та методи обчислення.
3. Сутність і структура національного багатства.
4. Ринковий кругообіг і макроекономічна рівновага.
5. Розподіл національного доходу і об'єктивні основи формування доходів населення.
6. Національний дохід, споживання і заощадження.

1. Сутність і види суспільного відтворення

Як відзначалось раніше, макроекономічний рівень господарювання охоплює відносини суб'єктів у масштабах національного економіки. Об'єктом досліджень макроекономіки виступають загальнонаціональні (сукупні, агреговані) показники й явища, наприклад, сукупні попит і пропозиція, валовий внутрішній продукт, суспільне відтворення.

Суспільне відтворення – це постійно відновлювальний процес виробництва, розподілу, обміну і споживання, тобто виробництво у широкому значенні.

Головними складовими суспільного відтворення є:

- відтворення людини, зокрема його робочої сили;

- відтворення навколишнього середовища існування людей, деяких природних ресурсів;
- відтворення засобів виробництва;
- відтворення виробничих відносин у цілому.

Відтворювальні процеси складні, тому актуальна проблема пропорційності економічного розвитку, тобто оптимального сполучення усіх економічних ресурсів суспільства, активно вивчалася провідними вченими світу. Слід зазначити історичний внесок у моделювання відтворювальних схем Ф. Кене («Економічна таблиця»), К. Маркса (схеми простого і розширеного відтворення), Нобелівських лауреатів з економіки: В. Леонтьєва (теорія «витрати-випуск»), Л. Канторовича (теорія оптимального функціонування виробництва), уродженця Харківської губернії, студента Харківського університету, а потім відомого американського вченого С.Кузнеця (принципи обчислення національного доходу, кінцевого й проміжного споживання).

Визначають три види суспільного відтворення:

- *звужене*, тобто при зменшенні обсягів суспільного виробництва порівняно з попереднім періодом;
- *просте*, тобто при незмінності масштабів виробництва протягом попереднього і поточного періодів; принциповим є повне використання додаткового продукту на особисте споживання;
- *розширене*, тобто з поширенням розміру суспільного продукту порівняльно з попереднім часом при використанні частини додаткового продукту на виробниче споживання.

Якщо розширене відтворення характерне і на макро-, і на мікроекономічному рівнях, то *економічне зростання* описує ситуація тільки в макроекономіці. Проблему економічного зростання розглянемо у наступній темі.

2. Суспільний продукт: основні форми та методи обчислення

У загальному вигляді продукт, що створюється суспільством – сукупний продукт (СП), складається з трьох ключових складових:

- 1) матеріальні витрати (МВ);
- 2) необхідний продукт (НП);
- 3) прибавочний (додатковий) продукт (ПП).

$$СП = МВ + НП + ПП.$$

Дві останні складові являють собою нову (додану) вартість, або джерело доходів усіх національних суб'єктів, тобто національний дохід (НД). Таким чином, можливо записати таку формулу:

$$СП = МВ + НД.$$

За радянські часи статистика, в нашій країні, спиралася на систему балансу народного господарства (БНГ) з головним показником *сукупним суспільним продуктом* (ССП) як суми вартості всіх товарів у сфері матеріального виробництва.

Сукупний суспільний продукт мав такі риси:

- вимірював тільки вартості у матеріальному виробництві й не враховував суми при наданні більшості послуг;

- передбачав подвійний рахунок, тобто включав вартість продукції проміжного споживання (сировину, матеріали), яка неодноразово враховувалася на різних ступенях виробничого процесу і кінцеву вартість продукції.

В наш час Україна як член Організації Об'єднаних Націй використовує її вимоги у сфері статистики, зокрема систему національних рахунків (СНР), остання редакція якої ухвалена Статистичною комісією ООН у 1993 році.

Система національних рахунків – це система національного обліку, яка побудована у вигляді набору рахунків і балансових таблиць, що розкривають результати економічної діяльності, структуру економіки, найважливіші взаємозв'язки. СНР аналізує процеси як у матеріальному, так і в нематеріальному виробництві, підсумовує лише нові, кінцеві або лише додані вартості й виключає подвійний рахунок. СНР використовує балансовий метод, тобто спирається на так званий принцип подвійного запису, коли одна операція описується двічі: як активна при створенні продукту і пасивна при споживанні ресурсів. У цілому система охоплює більш 500 рахунків і біля 30 допоміжних таблиць.

До 1993 року головним показником СНР був *валовий національний продукт (ВНП)* як сума кінцевих вартостей товарів і послуг, які створили національні суб'єкти (громадяни, національні компанії та ін..) незалежно від місця їх діяльності.

Головний показник СНР-93 – *валовий внутрішній продукт (ВВП)* як сума кінцевих вартостей товарів і послуг, які створили резиденти всередині країни протягом року. *Резиденти* – це юридичні й фізичні особи, економічні інтереси яких пов'язані відносно тривалого часу з територією даної країни, тобто вони зареєстровані на її території й підпорядковані її законодавству.

Визначають три методи розрахунку ВВП:

- 1) виробничий, коли складаються додані вартості усіх товарів і послуг;
- 2) розподільчий, або дохідний, коли складаються амортизація, непрямі податки на бізнес (акциз, податок на додану вартість, мито та ін.) і факторні доходи (зарплата, відсотки, рента та інші доходи від власності, валовий прибуток);
- 3) кінцевого використання, або витратний, коли складаються споживання домогосподарств, валові приватні внутрішні інвестиції, державні витрати й чистий експорт (різниця між експортом та імпортом країни).

Треба відзначити такі види ВВП:

- *номінальний*, тобто розрахований в поточних цінах;
- *реальний*, тобто в незмінних (базових) цінах і при фактичному рівні безробіття;
- *потенційний*, тобто в незмінних цінах і при природному рівні безробіття (в умовах повної зайнятості).

На підставі ВВП розраховують низку похідних показників, зокрема:

- *чистий внутрішній продукт (ЧВП)* = ВВП – амортизація;
- *валовий національний дохід (ВНД)* = ВВП + чисті факторні доходи (різниця між закордонними факторними доходами резидентів – факторними доходами нерезидентів на території даної країни);

- валовий наявний національний дохід (ВНДн) = ВНД + чисті зовнішні трансферти (різниця між цифрами трансфертів нерезидентів резидентам і резидентів нерезидентам);
- особисті доходи, або доходи кінцевого споживання (КС) – частина ВНДн, яка спрямована на кінцеві потреби домогосподарств і державних органів;
- заощадження (З) = ВНДн – КС, тобто заощадження – частина кінцевих доходів, яка терміново не споживається і залишається в якості активів суб'єкту.

3. Сутність і структура національного багатства

Категорія «багатство» відображає підсумки соціально-економічного розвитку окремої людини, держави або світу в цілому. За змістом багатство включає запаси засобів виробництва, предметів споживання і трудовий потенціал людей.

Національне багатство – сукупність усіх благ, які нагромаджені за всю історію і знаходяться у розпорядженні суспільства. Джерелами багатства є праця і природа.

Природне багатство складається із засобів життя і природних засобів праці. До засобів життя відносять родючий ґрунт, звірів, гриби та ін.

Природні засоби праці містять водоспади, судноплавні річки, корисні копалини.

Крім природних складових, національне багатство включає такі елементи:

- основні й оборотні фонди;
- особисте майно населення;
- товарні запаси на підприємствах;
- державні резерви;
- державні золотовалютні запаси;
- об'єкти інтелектуальної власності, які мають грошову оцінку (патенти, ліцензії, товарні знаки, права на винаходи, користування деякими активами та ін.) ;
- професійні, інтелектуальні й фізичні здібності людей.

Суттєві зрушення у технології виробництва значно вплинули на погляди щодо ролі людини у сучасному виробництві. Найбільш концентровано цей факт виявив себе в теоріях *людського капіталу*. Остання категорія включає наступні елементи: *знання; навички; здібності*. Обмеження можливостей людини у розвитку її виробничої активності призводить до зменшення національного багатства.

Ефективність людини як працівника залежить від попередніх інвестицій у такі сфери:

- освіта;
- виробниче навчання;
- охорона здоров'я з охороною довкілля;
- мобільність, зокрема, міграція населення;
- інформаційне забезпечення;
- народження і виховання дітей.

Слід розуміти, що нагромаджені продуктивні сили, втілені в національному багатстві, і сучасні технологічні і технічні можливості не є

гарантією раціонального природокористування. Характер, форма та результати взаємодії суспільства з природою визначається не лише продуктивними силами, а й виробничими відносинами, відносинами управління господарським процесом.

4. Ринковий кругообіг і макроекономічна рівновага

Макроекономічний кругообіг – процес безперервного руху факторів і результатів виробництва, продуктів і доходів, натуральних одиниць і грошей, що обслуговують взаємодію всіх ринкових суб'єктів.

Той самий суб'єкт на різних стадіях оперує ресурсами, кінцевими товарами і послугами, а також грошовими активами, що приводить до висновку: макроекономічна рівновага можлива при рівності всіх видаткових доданків з однієї сторони і дохідних доданків з іншої. Іншими словами, рівновага можлива при збігу величин сукупних попиту і пропозиції.

Визначимо три основні моделі кругообігів:

1) проста, або двосекторна, з урахуванням взаємодії домогосподарств, що поставляють ресурси, і підприємницького сектора, що робить кінцеві товари;

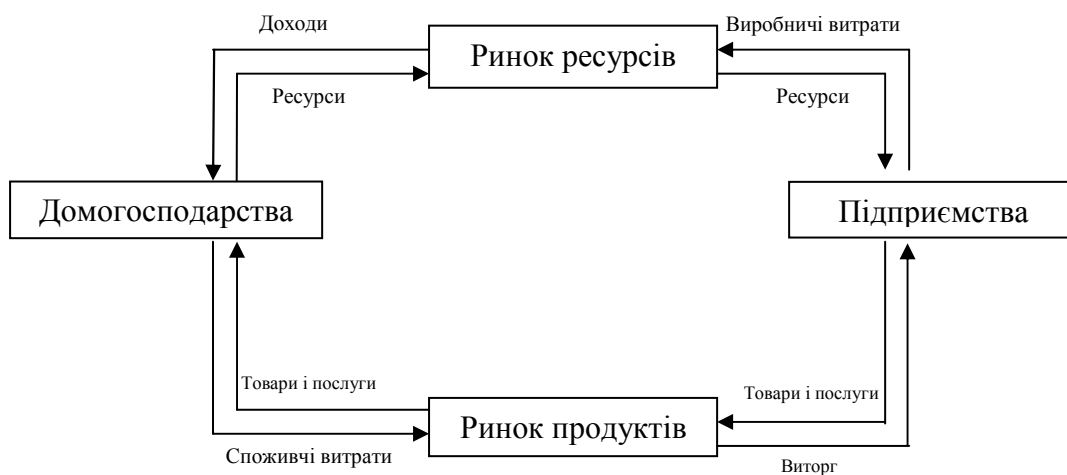

Рис. 3.1 – Проста модель кругообігу

2) замкнута, або трьохсекторна, в якій до двох попередніх суб'єктів додається держава з податковими, грошово-кредитними та іншими важелями впливу;
 3) відкрита, або повна, чотирьохсекторна, коли до трьох зазначених суб'єктів приєднуються закордонні учасники.

Рівновага поєднує рівновага на трьох укрупнених ринках: ринку ресурсів (факторів); ринку кінцевих товарів і послуг; грошовому ринку.

Сукупний попит (AD) – це обсяг національної продукції, що всі споживачі готові придбати за даною ціною в даний період часу.

Закон попиту наголошує: за інших рівних умов ціни і сукупний попит мають зворотну, або негативну залежність. Спадний характер кривої попиту пояснюється впливом на рівень цін нецінових факторів:

1. Ефект процентної ставки припускає, що з підвищенням цін зростає попит на гроші. При незмінній грошовій масі зростання попиту підвищує ціну

за одержання грошей, тобто процентну ставку. Із зростанням процентної ставки зменшуються можливості реальних витрат на споживчі й інвестиційні товари, тобто скорочується сукупний попит.

2. Ефект імпортних закупівель виражається в тому, що зростання цін у країні зменшує сукупний попит на вітчизняні товари і підвищує привабливість імпортної продукції, яка заміняє національну.

3. Ефект багатства (ефект реальних касових залишків) виявляються в тому, що при більш високому рівні цін падає купівельна спроможність споживачів з фіксованими доходами, тобто попит знижується.

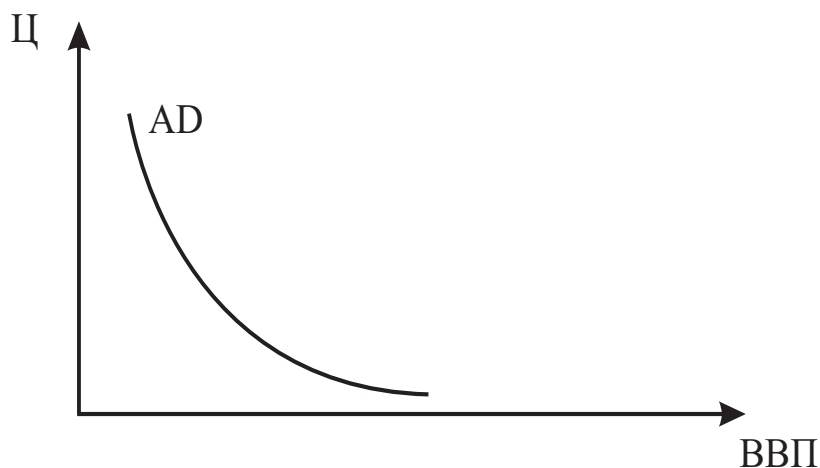

Рис. 3.2 – Крива сукупного попиту (AD)

Сукупна пропозиція (AS) – це рівень реального ВВП при даному рівні цін у даний період часу. Закон пропозиції наголошує: за інших рівних умов ціна й обсяг пропозиції мають прямий (позитивний) зв'язок.

На характер графіка AS впливають фактор часу і фаза економічного циклу. У короткостроковому періоді підвищення цін стимулює ріст сукупної пропозиції. У довгостроковому ж періоді ріст цін більше не є стимулом подальшого приросту виробництва. Сучасна економічна наука розглядає узагальнену криву сукупної пропозиції (AS), яка має три складові.

На фазах кризи і депресії ціни можуть залишатися незмінними при обсязі ВВП, що змінюється. Таким чином, низькі ціни на ресурси, можливість реалізувати залежалі на складі товари не стимулює зростання цін, тому на зазначених фазах циклу графік являє собою горизонталь і горизонтальний відрізок називається кейнсіанським (I). На фазі підйому стимулом росту ВВП є підвищення цін (інфляція) і відрізок називається висхідним, або проміжним (II). На фазі піка (бума) економіка цілком використовує всі потужності при повній зайнятості, додаткового зростання виробництва не відбувається, а спостерігається інфляційне зростання цін, що робить відрізок графіка вертикальною лінією, тобто класичним відрізком (III).

Ціновим фактором сукупної пропозиції є середній рівень цін товарів. Вплив цін товарів на обсяг ВВП ілюструється за допомогою руху по кривій AS.

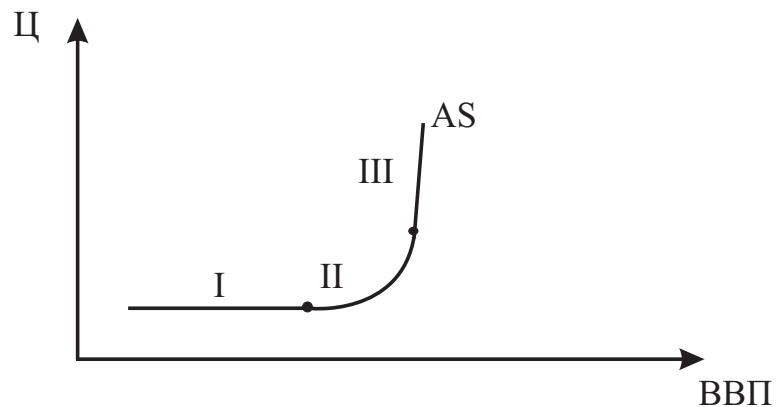

Рис. 3.2 – Крива сукупної пропозиції (AS)

Взаємодія між сукупним попитом та сукупною пропозицією здійснюється через систему цін. *Макроекономічна рівновага* – це збіг величин AD і AS.

Графічне зображення кривих сукупного попиту і сукупної пропозиції в одній системі координат називається моделлю «AD-AS».

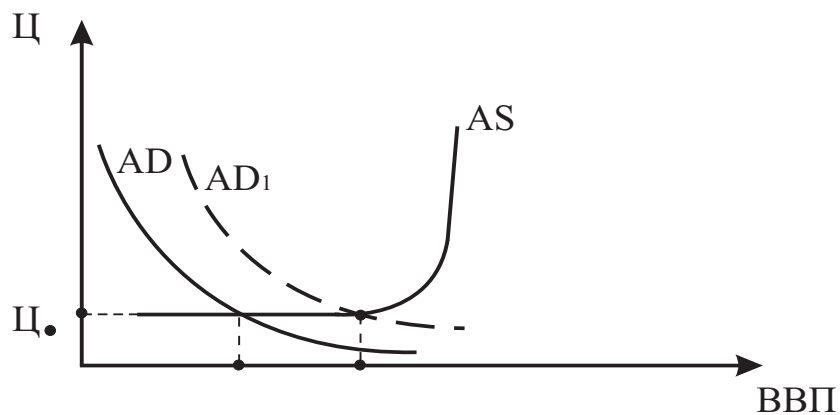

Рис. 3.3 – Макроекономічна рівновага

Можливі три варіанти макроекономічної рівноваги:

- при зміні сукупного попиту на горизонтальному відрізку зростає реальний обсяг національного виробництва й зайнятості при сталих цінах;
- при зростанні сукупного попиту на проміжному відрізку зростають реальний обсяг національного виробництва, рівень цін та зайнятість;
- при зростанні сукупного попиту на вертикальному відрізку відбувається інфляційне зростання цін при незмінному обсязі реального ВВП.

4. Розподіл національного доходу і об'єктивні основи формування доходів населення

Питанням розподілу присвячено багато спеціальних праць. Значний внесок у розробку проблем розподілу зробили Д. Рікардо, Дж. С. Мілль, К. Маркс, Дж. Б. Кларк, Дж. М. Кейнс, М. Фрідман та ін. Теорія розподілу була започаткована Д. Рікардо. Визначення законів, що регулюють розподіл продукту між класами, на думку Д. Рікардо, становить основне завдання політичної економії. Дж. С. Мілль свою тритомну працю присвятив в основному розподільним відносинам, подетально й поелементно проаналізувавши практику розподілу і підбивши підсумки теорії розподілу класичної політичної економії. Дж. Б. Кларк стверджує, що розподіл національного доходу регулюється суспільним законом, згідно з яким кожному фактору належить та частина багатства, яку цей фактор створює.

Суб'єктами розподілу є домогосподарство, фізична особа, підприємство чи держава. Об'єктами розподілу можуть бути земля чи інші природні ресурси, праця, капітал, дохід, технологія, інформація тощо. У рамках національної економіки об'єкти розподілу — це національне багатство, валовий національний продукт, національний дохід тощо. До інфраструктури розподілу належить система оплати праці, грошово-кредитна система, система формування та використання бюджету держави, фінансова система підприємств та організацій тощо. Розподіл у відтворенні виконує потрійну роль: по-перше, є умовою виробництва; по-друге, виступає результатом виробництва; по-третє, визначає характер і кількісний рівень споживання. Характер розподілу (наприклад, поділ національного доходу на споживання та нагромадження) визначає здатність суспільства до економічного зростання в перспективі. У процесі розподілу визначається частка кожного економічного фактора виробництва в створеному сукупному суспільному продукті, валовому національному продукті чи національному доході. Розподілу доходів передують розподіл факторів виробництва. Залежно від форм власності на фактори виробництва визначається характер розподілу доходів.

На характер розподілу факторів виробництва впливають три групи чинників:

- закони, що регулюють розвиток продуктивних сил;
- економічні закони функціонування ринку;
- економічна роль держави.

Розподіл доходів займає проміжне місце між виробництвом у вузькому значенні й кінцевим споживанням. Треба підкреслити два основних методологічних погляди до дослідження доходів:

- марксистський;
- неокласичний, або функціональний.

За першим поглядом форми доходів похідні від поділення нової вартості на необхідну і додаткову. Необхідна вартість (необхідний продукт) є еквівалентом майбутньої зарплати. Додатковий продукт, який також

створюється робітником, розподіляється між власниками підприємницьких здібностей, капіталу і землі у вигляді відповідно прибутку, проценту і ренти.

За другим підходом величина кожного факторного доходу дорівнює граничному вкладу в підсумковий дохід підприємства після реалізації продукції. Зазначена оцінка спирається на теорію граничної продуктивності, згідно з якою розмір первинного (факторного) доходу є ціною ресурсів. Ціна являє собою підсумок певної комбінації попиту і пропозиції даного товару. Але попит на ресурси є похідною величиною від попиту на кінцевий товар. Одночасно, з точки зору пропозиції, існують різні технології, тобто різні комбінації ресурсів, що дозволяють досягти виробничої мети. Таким чином, доходи в мікроекономіці як ціни на відповідні фактори пов'язані економічно і технологічно. Власники факторів доповнюють один одного, тому їх згода обумовлює стійкість економічного процесу.

Усі доходи підрозділяють за певними критеріями.

За *факторним критерієм* визначають дві основні групи:

- первинні, тобто факторні – зарплата, прибуток, рента, відсоток;
- вторинні як підсумок перерозподілу, тобто соціальні трансферти, або пенсії, стипендії, допомога, пільги.

За *функціональним критерієм* визначають такі форми:

- трудові, як за рахунок власної праці з власними активами (особисте підсобне господарство, вільна творча діяльність з отриманням гонорарів та ін.), так і за рахунок найманої праці у вигляді зарплати;
- доходи від підприємництва у вигляді прибутку або відсотків за позички безпосереднім підприємцям;
- доходи від власності за рахунок ренти або відсотків від операцій з цінними паперами, вкладками (депозитами) у кредитні установи чи внесками в статутний фонд колективних підприємств;
- сімейні доходи, зокрема, спадщина і дарування.

Сімейні доходи підсумовують особисті доходні складові, тому вони є узагальненим показником рівня і якості життя людей. Важливими характеристиками є структура сімейних доходів за походженням і напрямки їх використання. Так, ознакою розвиненості країни є різноманіття (диверсифікація) доходних складових і порівняно низка частка витрат на продукти харчування. За даними статистики, харчові продукти в Україні займають ледь 60 % від сумарних витрат, а в розвинутих країнах Північної Америки, Західної Європи і Азії – 20-25 %.

Механізм ринку не в змозі подолати зростаючу нерівність у доходах, яка здатна підірвати соціальний мир у суспільстві. Тільки державне регулювання і перерозподіл доходів, тобто активна соціальна політика, згладжують суперечності.

Держава здійснює перерозподіл доходів на двох рівнях:

1. Держава може втручатися у процес формування цін на економічні фактори виробництва і таким чином захищати інтереси економічних агентів, гарантуючи їм отримання доходів. Це стосується в першу чергу ренти, процента і заробітної плати. Так, політика Національного банку

щодо встановлення облікової ставки, ставки рефінансування формує рівень доходів банківського капіталу. А політика заморожування заробітної плати приводить до стримування доходів найманих працівників. Державна підтримка сільськогосподарських цін у більшості країн світу гарантує фермерам отримання відповідного доходу.

2. Держава може втручатися у перерозподіл пізніше, стягуючи податки із суб'єктів господарювання. У цьому разі держава змінює результати індивідуального розподілу доходів між економічними факторами виробництва. Результати перерозподілу можуть проявлятися у формі вертикального перерозподілу (між багатими й бідними за рахунок різного роду податків) і горизонтального перерозподілу (за рахунок трансфертів, субвенцій, витрат на охорону здоров'я та освіти, субсидій тощо). Економічна доцільність перерозподілу забезпечується за допомогою органічного поєднання реалізації двох розподільних принципів: принципу ефективності й принципу соціальної справедливості. Здійснюючи принцип соціальної справедливості, держава гарантує своєму громадянину достатній рівень життя, не допускає, щоб він опинився за межею бідності. Із цією метою держава визначає мінімум оплати праці, якого обов'язково повинні дотримуватись роботодавці всіх форм власності.

Мінімальна заробітна плата — це встановлена державою нижня межа оплати праці за фактично відпрацьовану повну місячну норму праці (робочого часу) найманого працівника. Такий мінімум не повинен бути нижчим за існуючий у країні прожитковий мінімум.

Суспільні фонди споживання є особливим джерелом забезпечення потреб людей за рахунок перерозподілу первинних доходів у таких основних формах:

- фонди спільного задоволення потреб;
- фонди підтримки непрацевдатних.

Споживчий кошик є певним набором товарів і послуг, які необхідні для задоволення нормальних потреб середньостатистичної сім'ї. Визначають три групи в межах кошику: продовольча частина, частина непродовольчих товарів і послуг, податки й обов'язкові платежі. Він лежить в основі визначення прожиткового мінімуму.

Прожитковий мінімум – певний набір товарів і послуг на підставі нормативів споживання першочергових життєвих засобів. Вказаний мінімум має дві форми прояву:

- 1) *фізіологічний мінімум*;
- 2) *соціальний мінімум*, який перевищує фізіологічний на суму коштів, які забезпечують задоволення окремих духовних і соціальних потреб для збереження існуючого рівня життя.

Взагалі нерівність у доходах пояснюється по-різному. *Егалітарний підхід* проповідує максимальне зближення доходів. *Утилітарний підхід* спирається на визначення пріоритету добробуту окремого споживача без зовнішнього регулювання. *Роулсіанський підхід* підкреслює шлях соціальної підтримки найбільш незахищених прошарків населення. Оптимальність, за В. Парето, досягається тоді, коли зміни в розподілі доходів не погіршують добробуту хоча

б одного з його учасників. Соціальне регулювання, за Е. Бароне, ефективно, коли виграш одних обумовлює певну компенсацію збитків для інших за рахунок перших і при згоді других.

Для кількісної оцінки диференціації доходів домогосподарств використовують різні методи та показники, зокрема криву Лоренца, децильний коефіцієнт, кuartильний, квінтільний та коефіцієнт Джині, за якими розраховується співвідношення доходів, наприклад, для кuartильного показника, 25% найбагатших і 25% найбідніших прошарків населення.

Графічно можлива ілюстрація кривої Лоренца, коли абсциса відображає групи населення у відсотках, а ордината – відсоткові частки доходів, які одержують ці групи (кількість домогосподарств ділять на п'ять рівних груп (квінтелі), в кожену з них входить 20% населення, групи населення розташовані по горизонтальній вісі від самих малозабезпечених до самих багатих. Для кожної групи обчислюють її частку в особистому доході - вертикальна вісь). Бісектриса показує абсолютну рівність в розподілі доходів між окремими групами сімей: кожний процент сімей одержує адекватний процент доходу (20, 40, 60, 80, 100% сімей отримують відповідно 20, 40, 60, 80, 100% усієї величини особистих доходів). Увігнута крива нижче бісектриси описує нерівність тим більшу, чим більше відстає крива від прямої. Кількісно криву Лоренца доповнює коефіцієнт Джині, за яким відношення площини фігури, що характеризує відрив кривої від бісектриси, до площини трикутника з гіпотенузою у вигляді відрізка бісектриси, описує зазначену нерівність. Згідно з міжнародною класифікацією коефіцієнт Джині в інтервалі 33 – 35 характеризує високий, 29 – 31 – середній, 24 - 26 – низький, і 20 – 24 – дуже низький рівень нерівності в розподілі доходів.

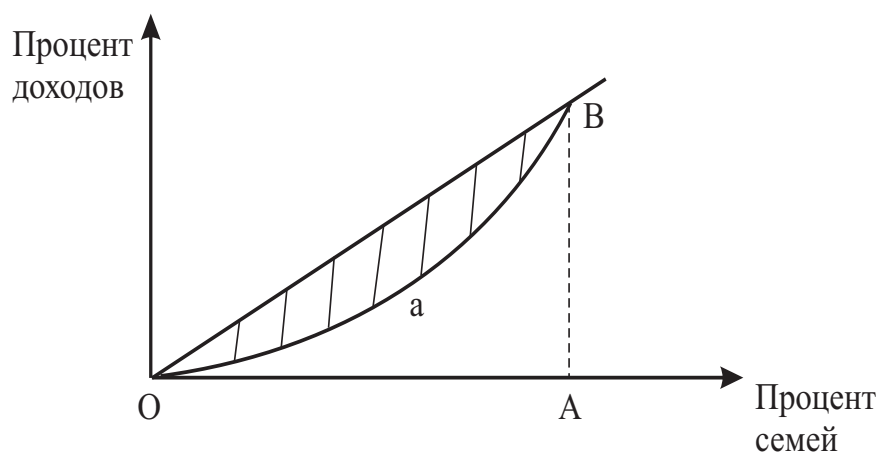

Рис. 3.4 – Крива Лоренца

Розподіл доходів об'єднує мікро- і макроекономічні підходи. На макрорівні за участю держави забезпечуються принципи й умови розподілу. На мікрорівні реалізуються конкретні заходи з розподілу і перерозподілу доходних сум. Нерівність доходів характерна для усіх країн, незалежно від економічної системи.

5. Національний дохід, споживання і заощадження

Концепція споживання і заощадження становить інтелектуальний стрижень кейнсіанського підходу. Застосована вона англійським економістом Дж. Кейнсом. Сьогодні багато елементів кейнсіанської теорії ввійшли у словник політичної економії.

Зі зростанням доходів зростає і попит, збільшуються витрати на споживання, але не в тій пропорції, в якій зростають доходи. У міру зростання доходів приріст споживання сповільнюється. Причиною цього, за термінологією Кейнса, є «основний психологічний закон»: у міру зростання багатства схильність до споживання зменшується, а частина доходу, що відкладається на заощадження, збільшується. Заощадження практично дорівнює різниці між розміром доходу і рівнем споживання.

Таким чином, функція доходу може бути представлена:

$$D = C + Z,$$

де: D – дохід; C – споживання; Z - заощадження.

Відтворювальний ефект допомагають досліджувати наступні ключові категорії:

- споживання, тобто частина доходів, що вибуває з наступного руху активів;
- заощадження, тобто частина доходів, що залишається після вирахування споживання і бере участь у подальшому обігу; саме заощадження є основою інвестицій;
- нагромадження, тобто використання заощаджень для виробничих потреб;
- інвестиції, тобто вкладення, насамперед, довгострокові, у розвиток виробництва;
- середня схильність до споживання ($ССС$) = споживання : дохід;
- середня схильність до заощаджень ($ССЗ$) = заощадження : дохід = $1 - СССР$;
- гранична схильність до споживання ($ГСС$) = зміни у споживанні : зміни в доході;
- гранична схильність до заощаджень ($ГСЗ$) = зміни в заощадженнях : зміни в доході = $1 - ГСС$;
- мультиплікатор інвестицій ($Мі$) = зміни у доході : зміни в інвестиціях = $1 : ГСЗ$;
- акселератор (A) = зміни в інвестиціях поточного періоду : приріст доходу за проміжок часу від попереднього до поточного періодів.

3.2. Економічний розвиток. Зайнятість, відтворення робочої сили та їх регулювання державою

1. Економічне зростання і економічний розвиток.
2. Сутність і види економічних циклів.
3. Сутність, види й показники зайнятості та безробіття.
4. Державне регулювання ринку праці.

1. Економічне зростання і економічний розвиток

Сутність поняття «*економічне зростання*» можна визначити як *кількісне збільшення та якісне вдосконалення за відповідний період результатів виробництва (товарів, послуг) і його основних факторів*. Економічне зростання – стійке розширення масштабів діяльності господарської системи в цілому з такими основними чинниками:

- народонаселення;
- природні (кліматичні, геологічні, екологічні та інші умови);
- нагромадження, тобто використання частини додаткового продукту на розширення виробництва;
- науково-технічний прогрес.

Економічне зростання країни визначає ряд факторів. Найважливішими із них є **чотири групи факторів**:

- 1) фактори пропозиції;
- 2) фактори попиту;
- 3) фактори розподілу;
- 4) соціокультурні, інституційні та інші фактори.

До **факторів пропозиції** належать:

- кількість та якість природних ресурсів;
- кількість та якість трудових ресурсів;
- обсяг основного капіталу країни;
- технологія і організація виробництва.

Економічне зростання залежить також від **факторів попиту**. Економіка країни повинна забезпечити попит на зростаючий обсяг ресурсів, інвестицій, товарів і послуг. А це означає, що макроекономічне середовище має забезпечувати такий рівень сукупних видатків, за якого повністю використовуються наявні ресурси. Неприятливе макросередовище – високі податки, високі процентні ставки, низький рівень завантаження виробничих потужностей та інше, сповільнює економічне зростання, так як не забезпечує повного використання ресурсів.

На темпи і розміри економічного зростання значний вплив мають і **фактори розподілу**. Діюча система розподілу доходів повинна бути ефективною, велике значення у цьому мають податкова політика, державні соціальні програми і соціальна політика уряду взагалі. Для зростання виробництва недостатньо тільки нарощувати виробничі ресурси, їх необхідно вірно розподіляти. Зміни у структурі попиту вимагають переміщення капіталів і трудових ресурсів в галузі із більшим попитом на них.

Отже, можемо зробити висновок, що економічне зростання має місце тільки тоді, коли цьому сприяють як фактори пропозиції, так і фактори попиту та розподілу. Взаємозв'язок між самими факторами є складним і суперечливим. Зміни у факторах пропозиції породжують зміни у обсязі сукупного попиту та розподілі ресурсів і навпаки.

Стабільне економічне зростання передбачає не лише повне використання ресурсів, а й досягнення оптимальної структури виробництва (*фактор ефективності*).

Слід окремо підкреслити значення інших факторів, які впливають на економічне зростання, але вони важко піддаються кількісній оцінці. Це, перш за все, **соціокультурні і інституційні чинники**. Зокрема, значний позитивний вплив на економічне зростання багатьох країн справляє сприятлива соціальна, культурна і політична атмосфера, що склалася в них. У цих країнах підприємництво, торгівля, фермерство, винахідництво мають престижний характер діяльності. Важливим соціокультурним чинником економічного зростання є позитивне ставлення до праці.

У довгостроковому періоді економічне зростання залежить від політичної організації суспільства. Так країни, політичні системи яких спираються на демократичні принципи, інститути права, характеризуються упорядкованістю відносин власності, конкурентного середовища і розвиваються, як правило, значно швидшими темпами, ніж країни з тоталітарними режимами.

Ще одним важливим чинником підвищення сукупної продуктивності факторів є поліпшення якості освіти та нагромадження людського капіталу.

Людський капітал індивіди нагромаджують у процесі набуття загальної та спеціальної освіти, трудового досвіду тощо. Чим більше країна заощаджує і вкладає в нагромадження людського капіталу, тим швидше вона економічно зростатиме.

Вимірюється економічне зростання темпами зростання або приросту ВВП, національного доходу, ВНП.

$$\text{Темпи економічного зростання} = \frac{ВВП_1}{ВВП_0} \times 100\% ,$$

де $ВВП_1$ – валовий продукт поточного року;

$ВВП_0$ – валовий продукт базового року.

Слід зазначити, що темпи економічного зростання частіше розглядають як критерій економічного розвитку країни, але високі темпи економічного зростання не завжди свідчать про прискорений економічний розвиток країни. А зниження темпів зростання або навіть нульові його темпи не означають припинення економічного розвитку.

Відрізняють два основних типи економічного зростання:

- *екстенсивний* з розширенням виробництва при кількісному збільшенні наявних ресурсів і при незмінності ефективності їх використання;
- *інтенсивний* з розширенням виробництва при якісному поліпшенні використання ресурсів, тобто при їх більш ефективному застосуванні.

На практиці не існують чисто екстенсивний або інтенсивний шляхи зростання. Більш коректними є терміни «переважно екстенсивний» або «переважно інтенсивний» типи зростання.

На межі ХХ - ХХІ ст. вчені почали розрізняти категорії «економічне зростання» і «економічний розвиток». Розвитком вважається таке збільшення обсягів виробництва, яке забезпечує поліпшення рівня життя більшості населення, сприяє економічній та політичній свободі особи, гальмує екологічну деградацію. Термін «розвиток» пропонується вживати, характеризуючи якісне покращення добробуту, а зростання – стосовно фізичного збільшення обсягів випуску товарів і послуг. Останній аспект є змістом так званого «сталого розвитку», який був вперше проголошений у 1992 році на спеціальній конференції під егідою ООН у Ріо-де-Жанейро і отримав подальший розвиток на конференції в Йоганнесбурзі у 2002 р.

Економічне зростання – одна із найважливіших проблем, які стоять перед країнами. По його динаміці оцінюють розвиток національних економік, життєвий рівень населення, вирішення проблеми обмеженості економічних ресурсів. Економічне зростання є важливою економічною метою кожної країни. Збільшення обсягу продукції в розрахунку на душу населення означає підвищення рівня життя в країні.

2. Сутність і види економічних циклів

Економіка не є назавжди сталим утворенням, як і будь-яка інша система, вона розвивається нерівномірно, хвилеподібно, циклічно. Існують такі дві групи передумов макроекономічної нестабільності:

- зовнішні, або екзогенні (природні, воєнно-політичні та ін.);
- внутрішні, або ендегенні, насамперед, циклічність розвитку.

Циклічність проявляється у періодичному повторенні фаз розвитку. *Економічні цикли (цикл ділової активності або бізнес-цикл)* – регулярні спади і підйоми рівня ділової активності і обсягів виробництва, що постійно повторюються.

Економічний цикл включає чотири фази: кризу(пік), депресію (дно), спад (рецесію) і підйом (рис. 3.1).

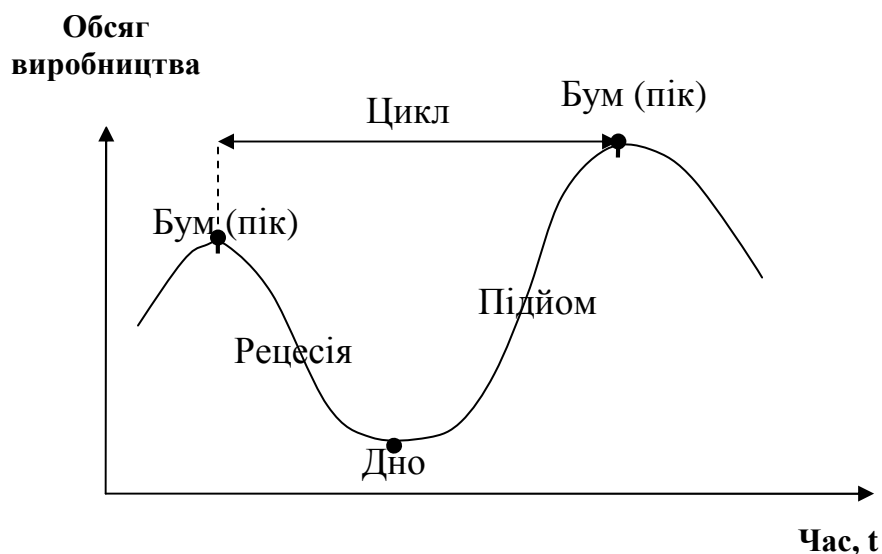

Рис. 3.5 – Економічний цикл

Для фази *кризи(піку)* характерні:

- перевиробництво товарів відносно платоспроможного попиту;
- масове знищення товарів, устаткування та ін.;
- значне скорочення обсягів виробництва;
- зростання безробіття;
- банкрутство або зниження прибутку підприємств;
- зниження рівня заробітної плати;
- падіння цін;
- біржовий крах; криза неплатежів і дезорганізація кредитної системи.

Для фази *депресії (дно)* характерні:

- застій (стабільно низький обсяг) виробництва;
- наявність великої кількості вільних потужностей;
- низький рівень цін;
- незначний обсяг торгівлі;
- невисока ставка позикового відсотка;
- поступова ліквідація товарного надлишку.

Для фази *рецесії (спад)* характерний спад виробництва;

Для фази *підйому* характерні:

- перевищення максимального обсягу виробництва докризового рівня;
- швидке зростання зайнятості;
- підвищення заробітної платні й інших видів доходів;
- розширення обсягів кредитування;
- штучне завищення сукупного попиту з боку торговців, що створюють значні товарні запаси сподіваючись на подальше підвищення цін;
- розширення пропозиції, яка з часом перевищить попит і викличе нову кризу.

Традиційно відзначають такі основні види економічних циклів:

1) малі тривалістю до 4-х років на підставі несталості грошово-кредитної сфери економіки з двома фазами (спад і піднесення);

2) середні тривалістю 5-11 років на підставі старіння і заміни основного капіталу з чотирма фазами:

- криза, або спад, рецесія;
- депресія, або стагнація, застій;
- поживлення;
- піднесення, або експансія, бум, впритул до піку виробництва;

3) великі (довгі хвилі в економіці) тривалістю 40-60 років з двома фазами (спад і піднесення) на підставі різних фундаментальних причин, за думкою різних учених, зокрема:

У. Джевонс пов'язував довгі хвилі з періодичністю змін плям на сонці, що спочатку впливало на аграрне виробництво, а далі на чергування фаз підприємницької діяльності;

М. Кондратьєв брав за основу революційні технологічні зміни;

Й. Шумпетер віддавав перевагу змінам інноваційної активності, що було близько до поглядів Кондратьєва.

Треба відзначити існування криз нециклічного характеру:

- структурні кризи у вигляді криз відносного перевиробництва і відносного недовиробництва;
- системні кризи з глибокою трансформацією усіх сторін суспільного життя, що припускає необхідність переходу до нової економічної системи.

Наявність негативних наслідків циклічних коливань економіки, таких як інфляція, безробіття, зниження доходів економічних суб'єктів і інших, разом з нездатністю ринкового механізму швидко і безболісно їх долати обумовлюють необхідність здійснення державою антициклічних заходів.

Антициклічна політика – комплекс заходів, що проводяться державою, направлених на згладжування коливань в економіці, тобто на зниження глибини економічних криз, подовження фаз поживлення і підйому і скорочення фаз кризи і депресії.

Частіше всього виділяють два типи антициклічної політики: політика стримування (коли економіка знаходиться у фазі підйому) і політика експансії (коли економіка знаходиться у фазі спаду).

3. Сутність, види й показники зайнятості та безробіття

Робоча сила, труд на макроекономічному рівні описуються за допомогою сукупних, або агрегованих показників.

Сукупний працівник – це соціально-економічна і організаційна єдність робітників, які створюють суспільний продукт при таких передумовах спільної діяльності:

- єдина виробнича мета;
- поділ праці, який формує колективну трудову діяльність.

Трудовий потенціал – це сума усіх можливих ресурсів праці, включаючи як наявних працездатних, так і тих, хто наближується до цієї категорії. Трудовий потенціал спирається на освітню і професійно-кваліфікаційну підготовленість людей, а також на здатність робітників до продуктивної праці.

Трудові ресурси – це працездатне населення у працездатному віці.

Зайнятість – це форма реалізації здібностей сукупного працівника, тобто діяльність з метою задоволення потреб за певний дохід. Визначимо основні форми зайнятості:

- повна, пов'язана з існуванням природного безробіття;
- раціональна при відповідності структурі національної економіки;
- ефективна, що забезпечує оптимальний соціально-економічний результат сукупної трудової діяльності;
- гнучка, що припускає певні форми комбінування організаційних форм;
- примусова або добровільна залежно від соціального статусу працівника.

Середовищем діяльності сукупного працівника є ринок праці, або ринок робочої сили. Основними суб'єктами цього ринку є наймані робітники й роботодавці.

Головними суб'єктами інфраструктури трудового ринку є правові засади функціонування, державні й недержавні служби, фонди, курси, об'єднання працівників і підприємців.

Специфікою ринку праці є існування таких рис:

- він є ринком недосконалої конкуренції, зокрема білатеральною монополією, тобто ареною відносин об'єднань роботодавців і робітників (профспілок);
- він є регульованим ринком з боку держави, яка встановлює деякі правові обмеження;
- він є ринком трудових контрактів (договорів, угод).

Функціями ринку праці є наступні моменти:

- забезпечення оптимального розвитку зайнятості та економіки в цілому;
- раціональне розміщення трудових ресурсів;
- узгодження інтересів усіх соціальних груп.

В умовах ринкової економіки наймана праця є товаром з відповідним формуванням ціни (зарплати) на підставі взаємодій факторів пропозиції та попиту.

Пропозиція праці характеризується чисельністю людей, які потребують працевлаштування за умов певної оплати.

Визначають три основні джерела трудової пропозиції:

- демографічне з урахуванням молоді, що працевлаштується вперше;
- соціальне з урахуванням колишніх незайнятих у працездатному віці;
- економічне з урахуванням тих, хто вивільнюється з інших галузей або країн.

Фактори пропозиції праці поділяються на цінові, тобто залежні від рівня зарплати, й нецінові (традиції, допомога по безробіттю, податки, тіньова зайнятість та ін.).

Попит на труд – це платоспроможна потреба роботодавців щодо отримання трудових послуг з боку найманих працівників. Як і у випадку з пропозицією, визначають цінові й нецінові фактори трудового попиту.

Збіг величин попиту і пропозиції дає ринкову рівновагу на ринку праці. Перевищення попиту обумовлює дефіцит робочої сили, домінування пропозиції існування безробіття.

Саме безробіття, яке провокує зниження виробництва і одночасно породжується ним, а також цінові зміни є головними проявами *макроекономічної нестабільності*, яка описує втрату економічною системою мобільності й гнучкості.

З точки зору статистики, безробітними вважаються люди з наступними особливостями:

- працездатні у працездатному віці;
- зареєстровані в державній службі зайнятості;
- отримують грошову допомогу;
- активно шукають роботу і здатні приступити до неї.

Різні економічні напрямки по-різному обґрунтовують причини виникнення безробіття:

- Т. Р. Мальтус підкреслював існування закону народонаселення з проблемою у вигляді демографічного вибуху;
- К. Маркс пов'язував закон народонаселення зі зростанням органічної будови капіталу, тобто технічної будови, яка викликана науково-технічними змінами;
- класичний погляд визначає надмірно високу зарплату;

- кейнсіанський погляд підкреслює пріоритет недостатнього сукупного попиту, який робить недостатньою сукупну пропозицію;
- інституціональна точка зору віддає перевагу недостатності інституціональних складових, наприклад, нестачі інформації, недолікам роботи відповідних державних установ.

Безробіття характеризується двома основними показниками:

- рівнем, що описується формулою:

$$P_6 = K_6 : K_{pc} \times 100\%,$$

- де K_6 – кількість безробітних; K_{pc} – кількість зареєстрованої робочої сили;
- тривалістю.

По причинах виникнення виділяють три основні типи безробіття: *фрикційну, структурну і циклічну* (рис. 3.2).

Фрикційне безробіття пов'язано з:

- добровільним переміщенням робочої сили з одного робочого місця на інше внаслідок невідповідності рівня заробітної плати або умов праці вимогам працівників;
- пошуком роботи вперше;
- закриттям фірм або зменшенням масштабів їх діяльності, викликаних дією чинників випадкового характеру, що примушує найманих працівників змінювати вид діяльності або переїздити в інший регіон у пошуках роботи.

Рис. 3.6 – Типи безробіття

Структурне безробіття виникає через невідповідність між попитом і пропозицією робочої сили внаслідок змін попиту на окремі професії в процесі структурних зсувів в економіці, а також існуючими територіальними диспропорціями в попиті і пропозиції робочої сили.

Фрикційне і структурне безробіття є нормальними і навіть бажаними економічними явищами, оскільки сприяють більш ефективному використанню трудових ресурсів.

Тому сума фрикційного і структурного безробіття є **природним рівнем безробіття**. Вважається, що, якщо рівень безробіття в економіці не перевищує природного рівня (в різних країнах відрізняється і варіює в межах 4-7 %), то в

країні має місце **повна зайнятість**. Очевидно, що повна зайнятість не означає повної відсутності безробітних.

Циклічне безробіття викликане зниженням ділової активності і обсягів виробництва в період економічного спаду. Має значні негативні наслідки.

Негативні наслідки безробіття:

1. Економічні:

- недовироблення ВВП (американський дослідник Артур Оукен довів, що існує взаємозв'язок між рівнем безробіття і падінням обсягу ВВП. По А.Оукену, збільшення фактичного безробіття на 1% призводить до скорочення реального ВВП на 2,5 %);

- зменшення податкових надходжень до державного бюджету;

- збільшення витрат на утримання безробітних.

2. Соціальні:

- зниження життєвого рівня населення;

- декваліфікація робочої сили;

- зростання показників «соціальної патології» (психічні захворювання, злочинність, самогубства і вбивства, хвороби, смертність тощо);

- підриє стереотипів трудової поведінки, коли людина втрачає мотиви і прагнення повернутися на ринок праці;

- негативні зміни демографічної ситуації (зниження народжуваності, підвищення смертності, зменшення кількості браків і зростання числа розлучень);

- підвищення соціальної і політичної нестабільності.

Оскільки ринковий механізм не спроможний підтримувати стабільно високу зайнятість на рівні, близькому до повної зайнятості, виникає необхідність державного регулювання ринку праці з метою зниження безробіття, стимулювання зайнятості і підвищення продуктивності праці.

4. Державне регулювання ринку праці

В Україні з другої половини 90-х років ХХ ст. фактично не відбувалося розширене відтворення робочої сили. Об'єктивними показниками цього явища є поступове зменшення чисельності населення і робочої сили; коливання реальної заробітної плати; скорочення державних видатків на розвиток освіти, охорони здоров'я, житлового будівництва тощо. Різде погіршення умов для відтворення робочої сили негативно впливає на демографічні процеси в країні.

Кількість робочої сили і трудових ресурсів у кінцевому підсумку визначається чисельністю, статеві-віковою структурою, народжуваністю і тривалістю життя населення, тобто демографічними процесами.

Природний рух населення, характер його відтворення визначається не тільки рівнем економічного розвитку країни, а й іншими факторами: соціальними умовами, традиціями культури і побуту, конкретними історичними факторами.

Досвід показує, що держава може позитивно впливати на розширене природне відтворення населення своєю демографічною політикою, яка є складовою частиною загальної соціально-економічної політики суспільства.

Елементами цієї політики є покращання житлових умов з урахуванням демографічного фактора, надання відчутної допомоги на дітей, забезпечення населених пунктів дитячими установами, зростання реальних доходів сімей. Винятково важливе значення має розвиток системи охорони здоров'я в країні, системи безплатного лікування, медичного страхування, охорони материнства.

Суть у тому, що дієздатна політика зайнятості в теперішніх умовах повинна мати довгостроковий характер і включати цілий комплекс заходів державного регулювання, що гальмує зростання безробіття і скорочення зайнятості населення.

У наших умовах найбільш важливими можуть бути заходи, що сформульовані нижче:

1. Прискорений розвиток малого й середнього підприємництва.

2. Створення нових робочих міст.

3. Активізація державних інвестицій у соціальну і виробничу інфраструктуру, особливо в такі сфери, які не орієнтуються на одержання прибутку (будівництво і утримання дитячих дошкільних установ, розширення мережі інтернатів, лікарень, поліклінік, будівництво і ремонт автомобільних шляхів сполучення тощо).

4. Розширення обсягів фінансування на розвиток служб з перепідготовки кадрів і підвищення кваліфікації.

5. Кардинальне підвищення державних витрат на підтримку молодих матерів, сімей з дітьми до 16 років, допомоги на кожную новороджену дитину.

6. Прискорене зростання реальної заробітної плати.

7. Швидке запровадження більш прогресивних законів з оподаткування доходів підприємств, деяке зниження ставки податків з тим, щоб стимулювати підприємства України приватного і державного секторів на прискорений розвиток. Розширене відтворення первинних ланок — це запорука підвищення обсягів сукупного попиту на робочу силу в національному масштабі.

8. Оптимальний перерозподіл доходів домогосподарств.

3.3. Господарський механізм у системі суспільного відтворення. Держава та її економічні функції

1. Сутність і структура господарського механізму.

2. Необхідність і сутність втручання держави в економіку.

3. Економічні функції держави.

1. Сутність і структура господарського механізму

Господарський механізм — це система основних форм, методів і важелів використання законів, розв'язання суперечностей суспільного способу виробництва, реалізації власності, а також всебічного розвитку

людини, формування її потреб, створення системи стимулів і узгодження економічних інтересів основних класів, соціальних груп.

Господарський механізм є найважливішим елементом економічної системи. Якщо уявити сучасну економічну систему як змішану, то вона включає в себе такі самостійні підсистеми господарювання:

- державну підсистему;
- ринок як самостійну підсистему господарювання;
- традиційне (натуральне) господарство.

Кожній з окремих підсистем відповідає адекватний господарський механізм: державний регулюючий механізм; ринковий механізм саморегулювання; господарський механізм, що відповідає традиційному натуральному господарству. Залежно від того, яка підсистема з відповідним господарським механізмом має найбільш питому вагу, характеризується й вся економічна система: якщо переважає ринок, то й система — ринкова, виникає ринкова економіка; якщо переважає держава, то й система — планова (адміністративно-командна); якщо переважає натуральне господарство, то такою є система в цілому. Більш чи менш рівне співвідношення ринку й держави характеризує систему змішаної економіки, де відбувається взаємодія відповідних господарських механізмів і, як результат, становлення цілісного господарського механізму змішаної економіки.

Наприклад, ринковий механізм саморегулювання дає можливість:

- 1) ефективно розподіляти ресурси для виробництва необхідних суспільству товарів;
- 2) успішно функціонувати за наявності навіть обмеженої інформації (досить мати дані про ціну на продукт і про витрати на його виробництво);
- 3) забезпечувати гнучкість і високий ступінь пристосування до умов, що змінюються. Наприклад, ринок реагує розробкою альтернативних енергоносіїв, впровадженням ресурсозберігаючих технологій, коли суттєво зростають ціни на нафту;
- 4) оптимально використовувати результати НТП; прагнучи отримати максимально високий прибуток, товаровиробники йдуть на ризик, вводять новітні технології, розробляють нові товари;
- 5) вільно вибирати і діяти споживачам і підприємцям (вони незалежні в прийнятті рішень, укладанні угод тощо);
- 6) задовольняти різноманітні потреби, підвищувати якість товарів і послуг, швидше досягати ринкової рівноваги;
- 7) розширювати асортимент продукції, підвищувати її якість, знижувати витрати і тим самим підтримувати конкурентоспроможність продукції тощо.

Сутність господарського механізму проявляється через його функції. До основних з них у політико-економічній системі належать такі:

- реалізація відносин пануючого типу власності;
- сполучення і взаємодії продуктивних сил і виробничих відносин в економічній структурі суспільства;
- узгодження і забезпечення руху економічних інтересів;

- розв'язання суперечностей;
- формування «поля» взаємодії між механізмом дії і механізмом використання економічних законів.

Реалізація цих функцій в економічній практиці відбувається на основі таких основних принципів формування і функціонування господарського механізму, як *ефективність, збалансованість, системність, соціальна спрямованість*.

Механізм господарювання як система організаційно-економічних форм включає: планування, стимулювання, організація, регулювання. Кожна з цих форм, у свою чергу, виступає у безлічі інших форм, що виконують свої функції і в своїх взаємозв'язках створюють відповідні підсистеми механізму господарювання. Підсистема планування включає прогнозування, довгострокове, середньострокове і поточне планування, директивне й індикативне планування тощо; підсистема стимулювання — економічні важелі і стимули економічної діяльності, прискорення науково-технічного прогресу, кредитно-фінансову систему; підсистема організації — форми організації й управління виробництвом з відповідною регламентацією прав і обов'язків економічних суб'єктів.

2. Необхідність і сутність втручання держави в економіку

Головне завдання економічної політики держави - це досягнення параметрів, що визначені нормативною політекономією.

Особливості участі держави в економіці, є такими:

1. Держава – це носій політики, тобто влади і народногосподарського регулювання суспільного життя.
2. Держава розробляє правові основи функціонування економіки.
3. Держава - безпосередній учасник економічних відносин, силами державних підприємств, окремих чиновників і державних установ.
4. Держава є монополістом у грошовій емісії, захисті конкуренції й представництві в міжнародних економічних організаціях.

Основні теорії державного регулювання економіки:

1. *Меркантилізм*. У XVI – XVIII ст. робився акцент на зовнішньоекономічне регулювання шляхом протекціонізму і отримання позитивного платіжного балансу.

2. *Класична теорія* робила акцент на ринкове саморегулювання і два моменти державної участі:

- 1) закони та інші правові акти;
- 2) забезпечення соціально-політичної стабільності.

3. *Кейнсіанська теорія* (з середини XX ст.) спирається на ринкове саморегулювання, але при активній участі держави в регулюванні сукупного попиту, насамперед через фіскальну і грошову політику.

4. *Неоліберальна* теорія у роботах В.Ойкена, В.Репке, Л.Ерхарда підкреслювала саморегулювання в ринковій системі, але при активному втручанні держави в захист конкурентного середовища і подолання кризових явищ.

5. *Неоконсервативні теорії* (монетаризм, теорія раціональних очікувань) підкреслює зменшення прямих регуляторних функцій, зменшення частки державної власності при виділенні головної сфери грошово-кредитного обігу і антимонопольної діяльності.

6. *Теорії етатизму*, що обґрунтовують виключну роль держави, яка концентрує практично всі економічні відносини.

Безпосередні або оперативні завдання державних органів в економічній сфері:

- 1) забезпечення народногосподарської стабілізації;
- 2) сприяння економічному зростанню;
- 3) структурні перетворення між галузями і територіями;
- 4) розподіл і перерозподіл доходів і національного багатства.

Державні органи за конституцією, як правило, захищають наступні національні інтереси:

- 1) економічну стабільність і недопущення кризових явищ;
- 2) сприяння науково-технічній модернізації;
- 3) сприяння участі у міжнародному поділі праці;
- 4) стимулювання розвитку національного ринку, зокрема захисними бар'єрами (тарифними й нетарифними);
- 5) забезпечення економічної та політичної незалежності, а також зростання добробуту населення.

На практиці існують різні моделі державного регулювання, основними є:

- 1) американська, або ліберальна – при перевазі ринкового саморегулювання і при втручанні держави в галузі, де конкуренція не ефективна;
- 2) німецька, або неоліберальна – з державним усуненням перешкод вільній конкуренції, а також при концентрованому подоланні кризових явищ;
- 3) шведська - з домінуванням державного регулювання, насамперед, соціально-трудова відносин;
- 4) японська, або східноазійська модель спирається на активну структурну політику і протекціонізм у зовнішній торгівлі.

Залежно від поставленої мети або інструментів, що використовуються, виділяють наступні види економічної політики:

1. *Антициклічна політика* спрямована на зниження циклічних коливань економіки і підтримку стабільних темпів економічного зростання.
2. *Структурна політика* спрямована на формування найефективнішої структури економіки держави.
3. *Амортизаційна політика* - регулювання обсягів амортизаційних відрахувань, за рахунок яких підприємства накопичують кошти на оновлення і розширення основного капіталу.
4. *Інвестиційна політика* спрямована на розширення або зниження обсягів інвестицій в окремі види діяльності або регіони.
5. *Науково-технічна і інноваційна політика* спрямована на розвиток науки і техніки і впровадження відповідних досягнень у виробництво.
6. *Фіскальна (бюджетно-податкова) політика* – регулювання національної економіки через оподаткування і державні витрати.

7. *Монетарна (кредитно-грошова) політика* регулювання національної економіки за допомогою зміни основних параметрів грошового і кредитного ринків.
8. *Цінова політика* – вплив держави на ціни і ціноутворення.
9. *Зовнішньоекономічна політика держави* – комплекс заходів щодо регулювання всіляких форм міжнародної співпраці.
10. *Соціальна політика держави* спрямована на створення і підтримку нормальних умов життя і діяльності для всіх членів суспільства.
11. *Конкурентна політика* – заходи держави щодо підтримки добросовісної конкуренції і обмеження монополізму.
12. *Регіональна політика* спрямована на забезпечення збалансованого і комплексного розвитку окремих регіонів при використанні їх абсолютних і відносних переваг.
13. *Екологічна політика* спрямована на захист навколишнього середовища.

3. Економічні функції держави

Держава виконує такі економічні *функції*:

- створення правової бази функціонування суб'єктів ринкової економіки;
- захист і підтримка конкурентного середовища;
- боротьба з інфляцією, безробіттям і циклічними коливаннями в економіці;
- мінімізація негативних і посилення позитивних екстерналій;
- виробництво суспільних благ;
- забезпечення соціального захисту населення шляхом розподілу і перерозподілу доходів;
- розробка і реалізація ефективної структурної і інвестиційної політики;
- захист національних інтересів на світовому рівні.

На практиці не існують чисте ринкове саморегулювання і абсолютне державне втручання. Головна проблема – оптимальний перерозподіл сфер впливу між державними і недержавними суб'єктами.

Розподіл функцій між центральними і місцевими суб'єктами спирається на державно-адміністративний поділ країни. У федераціях (США, Німеччина, Росія та ін.) органи влади управління штатів, земель, областей мають широкі повноваження. В унітарних державах (Україна) на містах діють органи місцевого самоврядування і представники центральної влади.

Для реалізації своїх функцій держава використовує такі **форми і методи** регулювання.

Основні **форми** державного регулювання економіки:

1. *Бюджетно-податкове регулювання* – пов'язане з формуванням (в першу чергу, за рахунок податків) і витрачанням засобів державного бюджету.
2. *Кредитно-грошове регулювання* – реалізується шляхом зміни основних параметрів грошового обігу.
3. *Адміністративно-економічне регулювання* – передбачає проведення заходів адміністративного характеру, тобто пов'язаних з дозволом, обмеженням або заборонаю певних видів і форм діяльності

(демонополізація, роздержавлення, приватизація, формування системи стандартів і нормативів і ін.).

4. *Цінове регулювання* – реалізується шляхом державного впливу на ціни або ціноутворення.

Основні **методи** державного регулювання економіки можна класифікувати таким чином:

I. По характеру державного впливу на економіку:

1. *Прямі методи* – передбачають прямий, безпосередній вплив на економічних суб'єктів (держконтракт, держзамовлення, субсидії, встановлення фіксованих цін, ліцензування, встановлення державних стандартів і нормативів і тому подібне).
2. *Непрямі методи* – передбачають опосередкований вплив на економічних суб'єктів через встановлення «правил гри», частіше всього йдеться про зміну параметрів оподаткування або грошового обігу.

II. По інструментах дії, що використовуються:

1. *Адміністративні методи* – пов'язані з використанням державою таких інструментів як заборона, дозвіл або примус; при цьому господарюючі суб'єкти втрачають певну частку свободи дій. До адміністративних методів відносяться: держконтракт, ліцензування, квотування, встановлення фіксованих цін, введення стандартів і нормативів, контроль над виконанням нормативних актів, санкції за порушення і ін.
2. *Економічні методи* – включають використання податково-бюджетних і грошово-кредитних інструментів, регулювання валютних курсів, цін, доходів населення і інше. Економічні методи не припускають насильного примусу, вони створюють фінансові або матеріальні стимули, здатні спонукати економічних суб'єктів змінити свою поведінку.
3. *Неформальні методи* – інструментом державного впливу на економіку є інформування, переконання і пропаганда, які формують громадську думку, суспільну свідомість, економічне мислення.

Специфічним інструментом державного регулювання економіки є *державний сектор економіки*.

Фактор часу впливає на поведінку державних органів. Короткострокове втручання має, як правило, адміністративний характер. Довгостроковий вплив спирається на непрямі заходи.

КОНТРОЛЬНІ ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПІДГОТОВКИ

1. Визначте суть суспільного відтворення.
2. Охарактеризуйте типи суспільного відтворення.
3. Назвіть складові суспільного продукту.
4. Охарактеризуйте види ВВП.

5. Назвіть основні макроекономічні показники, наведіть методику їх розрахунку.
6. Порівняйте поняття «суспільне відтворення» і «економічне зростання».
7. У чому виражається інтенсифікація економіки?
8. Назвіть суб'єкти макроекономічного аналізу.
9. Характеризуйте основні переваги національного рахівництва у СНР.
10. Які існують види ВВП? Що показує дефлятор?
11. Визначте структуру національного багатства.
12. Схарактеризуйте моделі кругообігу.
13. Охарактеризуйте особливості макроекономічної рівноваги.
14. Які фактори впливають на сукупний попит?
15. Які фактори впливають на сукупну пропозицію?
16. Як класифікувати доходи населення?
17. Які показники характеризують диференціацію доходів населення?
18. Які показники характеризують категорію «рівень життя населення»?
19. Дайте характеристику граничної схильності до споживання (ГСС) і граничної схильності до заощаджень (ГСЗ). Поясніть, чому сума ГСС та ГСЗ завжди дорівнює одиниці?
20. Визначте сутність категорії «економічне зростання».
21. Охарактеризуйте відмінності у визначенні категорій «економічне зростання» і «економічний розвиток».
22. Які показники сталого розвитку країн ви можете охарактеризувати?
23. Які основні типи економічного зростання?
24. Яка структура економічного циклу, що розуміють під її еволюцією?
25. Назвіть основні види економічних циклів.
26. Схарактеризуйте фази економічного циклу.
27. Дайте визначення поняттю "довгі хвилі" в економіці. Яка їх суть і структура?
28. Поясніть циклічність ринкової економіки.
29. Яке значення має теорія довгих хвиль для економічної практики?
30. Визначте сутність, функції та принципи функціонування ринку робочої сили.
31. Визначте причини виникнення безробіття.
32. Які основні види безробіття і як вони пов'язані між собою?
33. У чому полягає особливість сучасного безробіття в Україні?
34. Охарактеризуйте державну політику зайнятості.
35. Сформулюйте закон Оукена.
36. Що передбачає система соціального захисту населення у сфері зайнятості?
37. Які існують види державного регулювання національного ринку праці?
38. Визначте сутність і структуру господарського механізму.
39. Охарактеризуйте основні теоретичні підходи до ролі держави в економіці.

40. Визначте і охарактеризуйте основні економічні функції держави.
41. Які економічні функції місцевих органів державної влади та самоврядування?
42. Поясніть необхідність і сутність державного регулювання ринкової економіки.
43. Охарактеризуйте основні моделі державного регулювання економіки.
44. Надайте аналіз форм і методів державного регулювання економіки.
45. Визначте основні інструменти державного регулювання.

ЗМ 4. ФОРМУВАННЯ І РОЗВИТОК СУЧАСНИХ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ СИСТЕМ

- 4.1. Сучасні економічні системи. Особливості розвитку перехідних економік.
- 4.2. Суть і структура світового господарства. Форми міжнародних економічних відносин.
- 4.3. Економічні аспекти глобальних проблем та їх вплив на економічний розвиток України.

4.1. Сучасні економічні системи Особливості розвитку перехідних економік

1. Сутність і етапи розвитку ринкового господарства. Змішана економічна система.
2. Сутність та основні риси перехідних економічних систем.
3. Соціально-економічні особливості країн з перехідною економікою.

1. Сутність і етапи розвитку змішаної економічної системи

Зростання продуктивних сил і розвиток суспільного поділу праці розширили сферу товарного виробництва і підірвали основи натурального господарства. Водночас поглиблення спеціалізації в сільському господарстві і розвиток ремісницького виробництва сприяли установам більш міцних економічних зв'язків між різними районами і злиттю місцевих ринків в єдиний національний ринок. Тим самим створювалися певні умови ринкового господарства. Розклад феодальної системи господарства і початок капіталістичної ери відносять до XVI ст.

Розвинувшись на базі простого товарного господарства, ринок являє собою його вищу ступінь, коли товаром стає і *робоча сила*, що придбається на ринку праці власниками речових виробничих ресурсів. Ринкове товарне виробництво зробило неможливим відтворення рутинних методів і технологій виробництва, характерних для традиційної економіки. Виробництво заради прибутку і закон конкурентної боротьби змушують підприємців постійно збільшувати капітал і удосконалювати продуктивні сили.

Нагромадження капіталу і розширене відтворення виробництва зробили буржуазну епоху періодом небувалого розвитку й зростання матеріальних і людських продуктивних сил, постійних переворотів у техніці

та організації виробництва, які супроводжувалися поглибленням спеціалізації і кооперації праці. Разом з розвитком матеріальної бази виробництва відбуваються якісні зміни і в головній продуктивній силі суспільства — людині. Замість закріпачених, нездатних до свідомих політичних дій на захист своїх інтересів селян ринок створив високоорганізовану нову соціальну силу — найманих працівників. Еволюція ринкових відносин призвела до необхідності вирішення проблем:

1) недосконалості і негативних соціально-економічних наслідків ринкової системи саморегулювання (безробіття, бідність і соціальна нерівність, економічна і соціальна нестабільність, економічні кризи і т. д.);

2) зростання монополізації виробництва, капіталу і ринку, що порушує відносини економічної свободи і вільної конкуренції, еквівалентного обміну і справедливого розподілу життєвих благ у суспільстві, веде до загострення приватних, групових і суспільних інтересів; приватна монополія визначає виникнення державної монополії;

3) зростання суспільних потреб у товарах і послугах колективного користування (оборона, транспорт, освіта, наука, зв'язок та ін.), виробництво яких не стимулює ринковий механізм, ринок;

4) необхідності збереження невідтворювальних ресурсів, захисту навколишнього середовища, раціонального використання загальнолюдських ресурсів, державного захисту недостатньо інформованих споживачів про якість товарів, терміни вживання тощо;

5) необхідності перерозподілу доходів з метою задоволення соціальних потреб і соціального захисту населення, що живе за межею бідності;

б) розвитку колективної і державної форм власності, які містять у собі формальний засіб, матеріальні умови розвитку нових укладів і переходу до нової соціально-економічної системи.

Сучасна розвинута економіка – це змішана економічна система.

Розрізняють три основних варіанти змішаної економіки: 1) консервативний, 2) ліберальний, 3) соціал-реформістський. Кожен з них має певні відмінності. Так, *консервативний варіант змішаної економіки* виступає за обмежене втручання держави в макроекономічні процеси з метою створення умов для розвитку приватного сектору і ринкових важелів саморегулювання. *Ліберальний варіант* передбачає проведення важливих інституціональних і соціальних реформ, раціональну взаємодію приватного і державного секторів економіки, впровадження системи національного планування, здійснення поступової соціалізації капіталістичної економіки. *Соціал-реформістський варіант* змішаної економіки підкреслює необхідність оптимального поєднання децентралізму і централізму, планування і ринку, індивідуальних і колективних форм власності для поступової трансформації капіталізму в систему демократичного соціалізму.

Соціально-економічною основою змішаної економіки є взаємодія і взаємозв'язок двох провідних секторів економіки — приватного та державного, які складаються з різних соціально-економічних укладів.

Змінюється як юридична форма акціонерної (корпоративної) власності, тому що співвласниками її стають всі акціонери певної фірми (це десятки або сотні тисяч осіб на відміну від однієї особи або декількох), так і економічний зміст — виробництво і розподіл створеного продукту і доходу.

Особливості корпоративної власності:

- 1) вона є колективною капіталістичною власністю, яка заперечує індивідуальну приватну власність, бо відбувається деперсоналізація та розсіювання власності;
- 2) співвласником її стає наймана робоча сила, яка купує певну кількість акцій;
- 3) робітник—власник акцій - отримує і заробітну плату, і певний дивіденд за власність, що стає основою для розвитку відносин так званого «соціального партнерства»;
- 4) зростає розрив між відносинами власності та правовими відносинами або між юридично-правовою формою та економічним змістом власності;
- 5) змінюється управління групою власністю (збори акціонерів, рада директорів тощо), форма господарювання;
- 6) монополістичний і олігопольний характер великих корпорацій з точки зору їх влади на ринку та виробництві.

В умовах «змішаної економіки» держава впливає на всі форми, види власності шляхом зміни юридично-правових норм власності. Відбувається демократизація та соціалізація власності і, відповідно, соціально-економічних відносин.

2. Сутність та основні риси перехідних економічних систем

У процесі трансформації однієї економічної системи в іншу, або від однієї стадії до іншої в межах однієї системи існує певний перехідний період, упродовж якого формуються і міцніють елементи і форми нової економічної системи, а водночас відмирають, модифікуються елементи і форми старої системи.

Трансформаційна економіка – особливий стан еволюційного процесу суспільного розвитку в період зміни його соціально-економічних форм.

До загальних закономірностей трансформаційних перетворень можна віднести:

- зародження у старій системі елементів нової;
- вплив зовнішнього середовища, що ініціює трансформаційні перетворення;
- виділення нових елементів системи;
- руйнація старого та заміщення його новим.

За специфікою розвитку всі країни, які нині перебувають у процесі соціально-економічних та політичних перетворень, можна розподілити на три групи. У першій групі країн — розвинених — відбуваються глобальні зрушення системного характеру: вони переходять від індустріальної до постіндустріальної («інформаційної») цивілізації, у другій (країни, що

розвиваються) — перетворення з аграрних на індустріально-аграрні країни, у третій (зокрема, в Україні) — радикальні перетворення в процесі переходу від адміністративно-командної до соціально орієнтованої ринкової економічної системи.

Перехідні економіки можна класифікувати за аспектами *цивілізаційного і формаційного* процесів.

Аспект цивілізаційного процесу:

- від неоліту до бронзового віку;
- від бронзового до залізного віку;
- від залізного до аграрного віку;
- від аграрного до індустріального віку;
- від індустріального до постіндустріального (інформаційного) віку.

Аспект формаційного процесу:

- від первісного до рабовласницького ладу;
- від рабовласництва до феодалізму;
- від феодалізму до капіталізму;
- від капіталізму до соціалізму;
- від соціалізму до капіталізму (для постсоціалістичних країн тощо).

У межах кожної цивілізації та кожної суспільно-економічної формації є перехідні стани від однієї стадії розвитку до іншої.

Перехідна економіка – це закономірне явище розвитку економічних систем.

Економічні системи, як і будь-яке інше об'єктивне явище суспільного життя, проходять етапи *становлення, досягнення зрілості, старіння і відмирання*.

Згідно з цивілізаційним підходом існування періодів перехідної економіки зумовлене становленням нового технологічного способу виробництва, подальшим поглибленням суспільного розподілу праці, що спричиняє глибокі зрушення у рівні і структурі виробництва, у характері суспільного розвитку. Отже, перехідна економіка є специфічним етапом у процесі еволюційного розвитку економіки, коли стара суспільно-економічна система замінюється новою.

Економіка в цей період набуває ознак, притаманних лише перехідному етапу. Насамперед це стосується одночасного існування протягом певного часу старих і нових відносин та форм господарювання. Відбувається загострення суперечностей між інтересами різних груп населення, суспільство та економіка нестабільні.

Нестійкість перехідної економіки має закономірний характер, оскільки в її основі лежить конфлікт між новими і старими формами господарювання, що ускладнює реалізацію економічної політики в суспільстві і є основою гострих соціальних суперечностей. Проте, слід зазначити, що в перехідних суспільствах якісні економічні зміни відбуваються дуже швидко порівняно зі стабільними системами.

3. Соціально-економічні особливості країн з перехідною економікою

Змістом економічних перетворень в Україні є перехід від командно-адміністративної системи до економіки ринкового типу. Цей перехід повинний вирішити такі основні завдання:

- перебудова відносин власності шляхом роздержавлення і розвитку підприємництва;
- формування ринкової інфраструктури;
- становлення переважно ринкового ціноутворення;
- фінансова стабілізація;
- формування середнього класу як соціальної бази ринкової економіки;
- створення реальної системи адресної соціальної підтримки населення.

Визначають наступні головні напрями становлення ринкової економічної системи:

- лібералізація економіки, тобто заходи на створення умов для вільного руху цін, ринкового обороту товарів, підприємництва і відкритості економіки;
- структурні перетворення економіки;
- інституціональні перетворення, тобто формування правових засад, нових організацій, відповідної системи управління.

На початку ХХІ ст. типова командно-адміністративна система характерна тільки для двох країн: Куби й Кореїської Народно-Демократичної Республіки (КНДР).

Усі варіанти трансформації командної системи умовно об'єднані в дві групи:

- 1) еволюційний шлях поступових перетворень (Китай, Монголія, В'єтнам);
- 2) так звана «шокова терапія», тобто спроби швидких суспільних змін (більшість інших держав, насамперед, Польща).

Трансформація української економіки здійснюється дуже болісно. Спочатку було шокове звільнення цін, гіперінфляція, більше 40 % спаду ВВП, тобто спроби лібералізації не були підкріплені створенням ринкового середовища. Стрижнем переходу до нової системи є зміни в структурі власності шляхом роздержавлення і приватизації в таких основних формах:

- перетворення державного підприємства в господарське товариство, зокрема, акціонерне;
- викуп майна державного суб'єкта орендаром;
- викуп майна трудовим колективом;
- продаж підприємств на конкурсній (змагальній) основі.

Приватизація в Україні пройшла три основних етапи:

1. 1992-1994 рр. – підготовка реформ і проведення малої приватизації (розробка нормативно-законодавчої бази; формування органів приватизації – Фонду державного майна та його регіональних відділень; здійснення малої приватизації переважно неконкурентними способами).

2. 1995-1997 рр. – масова приватизація і початок великої приватизації (розширення нормативно-законодавчої бази приватизації; продаж об'єктів за приватизаційні папери: майнові та компенсаційні сертифікати, житлові чеки;

завершення малої приватизації та створення приватного сектору; корпоратизація; початок приватизації великих об'єктів).

3. 1998-2000 рр. – завершення масової сертифікатної приватизації та перехід до **індивідуальної грошової приватизації (коригування нормативно-законодавчої бази; завершення дії приватизаційних паперів і масової приватизації; початок приватизації із залученням грошей; головними питаннями приватизації стають формування оптимальної структури форм власності й пошук ефективного власника).**

Подальше реформування відносин власності передбачає зміщення акцентів із масштабів приватизаційного процесу на його ефективність.

Становлення підприємництва в Україні почалося за радянських часів, коли наприкінці 80-х років ХХ ст. почали розвиватися кооперативи й орендні підприємства, також комсомольські центри науково-технічної творчості молоді з різноманітними пільгами. На початку 90-х років були прийняті принципові Закони «Про підприємства», «Про підприємництво», «Про господарські товариства» та інші, що створили правові засади підприємницької діяльності, зокрема, малого і середнього бізнесу.

Перехід до ринкової економіки є суперечливим процесом системної трансформації всього суспільства, що завдає різні наступні погляди на хід подій:

- критичний підхід з пріоритетним розглядом негативних наслідків (корупція, тіньова економіка, панування олігархів та інше);
- ліберальний підхід з пропозицією більш послідовних і глибоких перетворень;
- компромісний підхід з метою пошуку найменш руйнівного шляху розвитку.

З точки зору швидкості перетворень відрізняють дві основні стратегії дій:

- шокова терапія шляхом швидкої лібералізації цін, широкої приватизації на підставі, насамперед, положень монетаризму;
- градуалізм як комплекс заходів повільних і поетапних змін.

По відношенню до ролі держави в перехідний період треба відзначити наступні підходи:

- ліберальні концепції з мінімальною роллю державних органів і з домінуванням ринкового саморегулювання;
- етатичні концепції провідного впливу державних установ на перетворення.

4.2. Суть і структура світового господарства.

Форми міжнародних економічних відносин

1. Суть і структура світового господарства.
2. Форми міжнародних економічних відносин.

1. Суть і структура світового господарства

Термін «світове господарство» спирається на загальні й специфічні економічні категорії. До загальних належать сім'я та її домашнє господарство; держава та її економічна політика; товарно-грошові відносини; власність;

виробництво у широкому значенні. Специфічними є інтернаціоналізація, інтеграція, транснаціоналізація, глобалізація та інші категорії.

Світове господарство пройшло у розвитку три основні етапи:

1) з кінця ХІХ до початку 20-х років ХХ ст., коли завершився територіальний поділ світу на метрополії, колонії та інші держави, а також почалося формування двох світових соціально-економічних систем – ринкової та командно-адміністративно;

2) з початку 20-х до початку 90-х років ХХ ст., коли змагання двох світових систем закінчилося поразкою командно-адміністративної системи, а також була зруйнована колоніальна система, зросла ринкова цілісність країн і одночасно поширилася прірва між багатими й бідними державами;

3) з початку 90-х років ХХ ст. до нашого часу, коли провідну роль грають транснаціоналізація і глобалізація на підставі нового етапу НТР, розвиток інтернаціоналізації та економічної інтеграції.

Транснаціоналізація – процес подолання національних кордонів економічними суб'єктами зі створенням транснаціональних і багатонаціональних компаній та банків (відповідно ТНК, МНК, ТНБ і МНБ) з великою кількістю іноземних філій.

Глобалізація – це сучасний процес бурхливого поєднання усіх сторін суспільного життя, насамперед, економічного з домінуванням загальносвітових закономірностей над національними.

Інтернаціоналізація – постійний процес підвищення ролі світогосподарських показників розвитку порівняно з національними.

Міжнародна економічна інтеграція – це процес тісного зближення господарських механізмів країн впритул до створення міждержавних об'єднань з наднаціональними органами.

Світове господарство є складною системою з трьома головними підсистемами:

- соціально-економічною;
- організаційно-економічною (інституціональною);
- функціональною.

Соціально-економічна підсистема являє собою співіснування наступних груп країн:

- з розвинутою ринковою економікою;
- що розвиваються;
- перехідних до ринкової економіки.

Критеріями визначення елементів вказаної підсистеми є:

- розвиток продуктивних сил і ринкових форм;
- особливості єдності різних укладів;
- специфіка державного регулювання економіки.

Організаційно-економічна, або інституціональна підсистема включає:

1. *Економічні організації системи ООН*, зокрема:

1) ЕКОСОП (економічна і соціальна рада) як координатор соціально-економічної діяльності ООН та її спеціалізованих органів;

2) територіальні установи (ЄЕК – Європейська економічна комісія, ЕСКАТО – економічна і соціальна комісія для Азії та Тихого океану та ін.);

3) спеціалізовані й галузеві установи (ЮНІДО – ООН з промислового розвитку; ЮНКТАД – конференція ООН з торгівлі й розвитку; ЮНЕСКО – ООН з питань освіти, науки та культури; Статистична комісія ООН, МТП (Міжнародна торгова палата), МОП (Міжнародна організація праці), МОС (Міжнародна організація з питань стандартизації) та ін.);

4) міжнародні фінансово-кредитні установи – МВФ, Світовий Банк.

2. Регіональні інтеграційні угрупування, зокрема:

- Європейський Союз (ЄС) у складі 27 членів: Німеччина, Франція, Італія, Бельгія, Нідерланди, Люксембург, Великобританія, Данія, Ірландія, Греція, Іспанія, Португалія, Швеція, Фінляндія, Австрія, Польща, Чехія, Словаччина, Угорщина, Словенія, Мальта, Кіпр, Естонія, Латвія, Литва; Румунія і Болгарія;

- Європейська Асоціація Вільної Торгівлі (ЄАСТ) у складі Швейцарії, Норвегії, Ісландії, Ліхтенштейну;

- Північноамериканська Асоціація Вільної Торгівлі (НАФТА) у складі Канади, США і Мексики;

- організація азійсько-тихоокеанського економічного співробітництва АТЕС;

- Економічний Союз країн Співдружності Незалежних Держав (СНД) у складі України, Росії, Білорусії, Молдавії, Грузії, Азербайджану, Вірменії, Туркменії, Казахстану, Киргизії, Таджикистану, Узбекистану;

- ГУАМ – Грузія, Україна, Азербайджан, Молдавія.

3. Міжнародні галузеві організації, наприклад, СОТ, Міжнародна торговельна палата (МТП) та ін.

4. Координаційні організації – G-8 (група 8 провідних країн світу), ОЕСР (Організація економічного співробітництва і розвитку).

Функціональна підсистема світового господарства представлена формами міжнародних економічних відносин (МЕВ).

2. Форми міжнародних економічних відносин

МЕВ – сукупність виробничих відносин на міжнародному рівні, яка формується за трьома головними чинниками:

1. розвиток продуктивних сил і світової інфраструктури;
2. національні виробничі відносини кожної країни;
3. неекономічні особливості, насамперед, політичні моменти.

Розвиток МЕВ спирається на розв'язання суперечностей, зокрема, таких головних:

- між національними й міжнародними інтересами;

- між інтеграцією країн і нерівномірністю їх розвитку, наприклад, курс України на вступ до ЄС обмежений суттєвою невідповідністю так званим Копенгагенським критеріям, тоді як Польща з 1 травня 2004 року стала повним членом організації ;

- між зростанням потреб і забезпеченістю країн власними виробничими ресурсами, наприклад, висока залежність української промисловості від імпорту енергоносіїв з Росії;

- між позитивними й негативними чинниками світового ринку, наприклад, світові ціни, з одного боку, є орієнтиром для національних, з іншого боку, коливання світових цін можуть дестабілізувати стан рівноваги в країні;
- між посиленням різноманіття відносин і поглибленням прірви в соціально-економічному розвитку країн «Півночі» і «Півдня».

Відзначимо основні *форми* МЕВ:

- традиційні, пов'язані з міжнародною торгівлею кінцевими товарами;
- перехідні до стратегічних як обмін чинниками виробництва, зокрема, міграція робочої сили та капіталу, науково-технічне співробітництво;
- стратегічні як комплекс постійних спеціалізованих і коопераційних заходів у внутрішньофірмових відносинах ТНК;
- синтезовані як особливості регіональної інтеграції країн;
- специфічні, які поєднують економічні й неекономічні моменти, наприклад, міжнародний туризм, спортивні, культурні та рекреаційні контакти.

Проаналізуємо зазначені *форми* окремо.

Зовнішня торгівля спирається на такі ключові категорії:

- експорт як вивіз товарів за межі митного кордону країни;
- імпорт як ввіз товарів за межі митного кордону;
- торговельний баланс або його сальдо, тобто різниця між експортом і імпортом, причому кажуть про позитивне і негативне сальдо;
- зовнішньоторговельний оборот як сума цифр ввозу і вивозу;
- експортна та імпортна квота як окремі відношення відповідно експорту та імпорту до обсягу ВВП;
- експортний потенціал як різниця між ВВП і сумою внутрішніх потреб країни;
- протекціонізм – державна політика стимулювання національного експорту і стримування імпорту;
- вільна торгівля (фритредерство) – політика держави з її мінімальним втручанням в МЕВ;
- лібералізація торгівлі як сукупність заходів щодо послаблення державного регулювання;
- тарифні обмеження в торгівлі як використання мита, тобто прямих надбавок до ціни товару;
- нетарифні обмеження, тобто непрямі форми впливу на обсяг і ціну товару, який перетинає державний кордон (квоти, ліцензії, технічні обмеження, тобто стандарти, норми, інші обов'язкові вимоги та ін.).

Важливими теоретичними моделями зовнішньої торгівлі були такі:

- меркантилізм (16-18 ст.) з обґрунтуванням протекціонізму і завжди позитивного платіжного балансу;
- теорія абсолютних переваг А. Сміта;
- теорія порівняльних переваг Д. Рікардо та ін.

Міграція капіталів, або їх імпорт і експорт має такі головні форми:

- прямі інвестиції з отриманням контролю над об'єктом інвестування;
- портфельні інвестиції, як правило, у вигляді цінних паперів без права контролю;

- підприємницький капітал з вкладенням безпосередньо у виробничі об'єкти;
- позичковий капітал з кредитною формою експорту або імпорту коштів.

Іноземне інвестування стимулюється наступними головними передумовами:

- політична і економічна стабільність;
- достатній науково-технічний рівень;
- стала і приваблива законодавча, податкова та організаційна база;
- використання пільгових режимів, зокрема:
  - 1) спеціальні (вільні) економічні зони та території пріоритетного розвитку;
  - 2) офшорні зони, тобто території з пільговим режимом реєстрації, сплати податків та інших моментів.

Міжнародна міграція робочої сили – це переміщення працездатного населення через державні кордони в таких основних формах:

- еміграція, тобто виїзд з країни на інше місце мешкання;
- імміграція, тобто в'їзд у країну для постійного мешкання;
- рееміграція як повернення в країну колишніх емігрантів;
- маятникова і сезонна міграція;
- відплив умів, або відплив мозків, тобто виїзд інтелектуальної еліти країни;
- вимушена міграція, пов'язана з біженцями та особами, які переслідуються на батьківщині за політичними мотивами та шукають політичного притулку.

Регіональна економічна інтеграція проходить наступні *основні етапи*:

- зона вільної торгівлі з ліквідацією тарифних і нетарифних обмежень між країнами;
- митний союз, коли встановлюються єдині обмеження в торгівлі з третіми країнами;
- спільний ринок товарів, капіталів і робочої сили з відсутністю національних бар'єрів на шляху товарів і чинників виробництва;
- економічна спільнота з широким узгодженням економічної політики країн-членів і створення наднаціональних органів, наприклад, Європейського парламенту в ЄС;
- економічний союз при впровадженні єдиної валюти, загальних правил митного і прикордонного режимів, поширенням пріоритетних прав наднаціональних органів;
- політичний союз з утворенням нового державного об'єднання у вигляді федерації або конфедерації.

Статистичним звітом усієї сукупності МЕВ країни виступає *платіжний баланс*. Він порівнює річні фактичні платежі, які отримує держава з-за кордону, і платежі, що сплачує дана держава своїм іноземним партнерам. Різниця між надходженнями і переказами за кордон має назву *сальдо платіжного балансу*.

Сальдо платіжного балансу може мати три види стану:

- нульове (збалансоване) при збігу надходжень і платежів за кордон;
- позитивне при перевазі зовнішніх надходжень до держави;
- негативне (від'ємне) при перевищенні зовнішніх платежів.

Стандартний платіжний баланс має два розділи:

1) рахунки поточних операцій, зокрема:

- а) торговельний баланс, тобто різниця між експортом та імпортом товарів, що дозволяє відрізнити нульове, позитивне і від'ємне сальдо зазначеного балансу;
- б) баланс послуг;
- в) баланс доходів;
- г) баланс поточних трансфертів.

Пункти б), в), г) об'єднує термін «невидимі операції»;

2) рахунки операцій з капіталом і фінансові операції, зокрема, стаття «помилки й пропуски».

Якщо платіжний баланс спирається на щорічні дані, то *розрахунковий баланс* додає до платіжного цифри вимог і зобов'язань країни за попередні роки.

Для подолання дефіциту платіжного балансу використовують іноземні запозичення, золотовалютні резерви, заходи валютно-фінансової політики. Але найбільш надійним кроком є збалансований розвиток національної економіки.

4.3. Економічні аспекти глобальних проблем та їх вплив на економічний розвиток України

1. Сутність і класифікація глобальних проблем.
2. Глобалізація та її сучасні проблеми.

1. Сутність і класифікація глобальних проблем

Розвиток світового господарства зіштовхнувся зі загостренням так званих глобальних проблем, які мають і економічне вимірювання.

Глобалістика – це особлива галузь науки про загальні, планетарні проблеми розвитку людства.

Зазначені проблеми підрозділяються на *три групи*:

- 1) проблеми взаємодій людини й природи, зокрема:
  - екологічна;
  - продовольча;
  - обмеженості ресурсів і оволодіння ресурсами космічного простору і світового океану;
- 2) проблеми суспільних взаємодій, зокрема:
  - збереження миру, заборона зброї масового знищення і скорочення гонки озброєнь;
  - подолання зростаючої прірви в рівні життя між розвинутими країнами так званого «золотого мільярду» і країнами, що розвиваються;
  - боротьба з міжнародним тероризмом і організованою злочинністю «без кордонів»;
- 3) проблеми розвитку людини та її майбутнього, зокрема:
  - боротьба з епідеміями та небезпечними захворюваннями (СНІД, туберкульоз та ін.);
  - боротьба з наркоманією, палінням, алкоголізмом, торгівлею людьми та ін.

Усі глобальні проблеми породжують нестачу коштів для прогресу людства, ведуть до деградації довкілля і самої людини.

2. Глобалізація та її сучасні проблеми

Категорія «глобалізація» похідна від латинського слова «globus» – куля. Найближчим синонімом глобального є планетарний, тому йдеться про складний системний процес, який охоплює всі сторони суспільного життя планети.

Економічна глобалізація є ключовою складовою суспільної глобалізації та одночасно останнім, сучасним етапом розвитку процесу інтернаціоналізації господарського життя.

Визначимо *головні риси* економічної глобалізації:

- 1) зростання відкритості економіки країн;
- 2) регіоналізація і поширення міжнародної економічної інтеграції;
- 3) випереджаючий розвиток світового фінансового ринку і фінансових операцій;
- 4) зростання ролі міжнародних організацій;
- 5) значне розширення ролі ТНК і БНК з диверсифікацією їх діяльності; одночасно типовими стали процеси злиття, тобто укрупнення раніше окремих компаній;
- 6) використання глобальних ресурсних джерел, що дозволяє підвищити ефективність виробництва, зокрема, із здійсненням ресурсозбереження;
- 7) значне підвищення міжнародної мобільності робочої сили та ін.

Існують декілька підходів до визначення етапів розвитку економічної глобалізації. Перший підхід підкреслює постійність і поступовість розвитку глобалізації економічного життя з визначенням таких етапів:

- 1) із стародавніх часів до великих географічних відкриттів з обмеженими, локальними міждержавними відносинами;
- 2) з початку великих географічних відкриттів до середини XIX століття при повільному прогресуванні й формуванні світового ринку; саме на даному етапі виникли та успішно діяли прообрази сучасних ТНК – Вест-Індська та Ост-Індська компанії;
- 3) із середини XIX ст. до 80-х років XX ст. при структурній глобалізації, що пов'язувалася з економічним і територіальним переділом світу та боротьбою протилежних соціально-економічних систем;
- 4) з кінця 80-х років XX ст. до нашого часу.

Другий підхід вважає початком економічної глобалізації останню чверть XX ст. на підставі початку нового етапу НТР і переходу до постіндустріальних засад розвитку.

Розвиток процесу глобалізації супроводжується суперечливими наслідками. З одного боку, розширюються можливості окремих країн щодо використання оптимального співвідношення різноманітних ресурсів. З іншого - загострюється конкурентна боротьба і поширюється прірва в рівні розвитку країн і регіонів.

Визначимо ключові суперечності глобального процесу:

1. Галузеві диспропорції, коли перевагу отримують обробна промисловість і сфера послуг з одночасною деградацією сільського господарства, вугільної промисловості та ін.

2. Територіальні диспропорції з поширенням розриву в економічному і соціальному розвитку країн і цілих регіонів.
3. Так звана «деіндустріалізація», коли, з позитивного боку, зростає питома вага сфери послуг, енергозбереження та екологічності виробництва, а з негативного - спостерігається повернення до патріархальних, доіндустріальних форм виробництва внаслідок неконкурентоспроможності суб'єктів окремих країн.
4. Відрив фінансових потоків від реальних потреб розвитку виробництва, що веде до зростання кризи заборгованості, насамперед, країн, що розвиваються, при одночасному дефіциті необхідних інвестицій.
5. Зростання організованої злочинності, зокрема, світового тероризму, який спирається на транснаціональні ресурсні потоки. Крім того, виникають рухи протесту проти проявів глобалізації (заходи антиглобалістів).
6. Розвиток масової культури, що сприяє взаємозбагаченню культур, але одночасно здійснює шкоду національним мовам і культурним цінностям окремих країн і регіонів.
7. Традиційні євроатлантичні цінності не завжди відповідають уподобанням представників окремих країн, конфесій та етнічних груп, що провокує прояви націоналізму, ксенофобії, релігійного фундаменталізму.

Україна є учасником сучасних глобалізаційних процесів. Це полягає в наступному:

- наявність дипломатичних і відповідно економічних відносин більш ніж з 190 країнами світу;
- членство в багатьох міжнародних організаціях, насамперед, системи ООН, намір вступити до ЄС;
- зростання відкритості економіки, наприклад, цифра експортної квоти перевищила 50%;
- високі місця в міжнародній торгівлі озброєннями, аерокосмічною технікою, продукцією чорної металургії;
- як транзитна держава Україна забезпечує значні потоки товарів і послуг через власну територію; одночасно здійснюються заходи щодо диверсифікації, насамперед, енергетичних постачань (нафтогон «Одеса-Броди»);
- підвищується використання національними господарськими суб'єктами міжнародних телекомунікаційних мереж;
- поширюється участь у русі міжнародних інвестицій, на світових ринках цінних паперів;
- участь у багатьох міжнародних політичних, культурних, спортивних, гуманітарних подіях, що забезпечує прямий економічний ефект (надходження до бюджету, розширення бази оподаткування, залучення інвестицій у виробничі й соціальні проекти та ін.).

Головними ризиками економічної глобалізації для нашої держави є:

- суперечлива залежність від коливань світової ринкової кон'юнктури;

- небезпека неефективності підприємств, які не здатні конкурувати з іноземними постачальниками;
- економічні втрати від виконання статутних вимог деяких міжнародних організацій;
- небезпека міжнародного тероризму, нелегальної міграції, контрабанди заборонених товарів та інших наслідків лібералізації прикордонного і митного режимів;
- негативний вплив масової культури на національні культурні цінності;
- додаткові проблеми, пов'язані з глобальними проблемами людства.

КОНТРОЛЬНІ ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПІДГОТОВКИ

1. Розгляньте сутність сучасних економічних систем.
2. Назвіть етапи розвитку ринкової економіки.
3. Охарактеризуйте змішану систему.
4. Які особливі риси надають переваг змішаній економічній системі?
5. Визначте головні напрями становлення ринкової економічної системи.
6. Схарактеризуйте процес приватизації в Україні.
7. Надайте класифікацію перехідних економік.
8. Сформулюйте закономірності трансформаційних перетворень.
9. Визначте роль держави у перехідний період.
10. Охарактеризуйте основні етапи розвитку світового господарства.
11. Розгляньте структуру світового господарства.
12. Проаналізуйте основні форми міжнародних економічних відносин.
13. Схарактеризуйте основні етапи економічної інтеграції.
14. У чому полягає сутність і необхідність зовнішньоекономічної політики держави?
15. Охарактеризуйте сучасну організаційно-економічну структуру світового господарства.
16. У чому полягає об'єктивна необхідність глобалізації економіки?
17. Проаналізуйте альтернативні системи валютних курсів.
18. Назвіть ступені розвитку регіональної економічної інтеграції.
19. Охарактеризуйте особливості валютного режиму в сучасній Україні.
20. Визначте і наведіть структуру платіжного балансу.
21. Що означає дефіцит платіжного балансу?
22. Що означає державний борг? Характеризуйте його види.
23. Назвіть основні моделі зовнішньої торгівлі.
24. Хто є автором теорії порівняльних переваг?
25. Визначте основні форми міжнародної міграції робочої сили.
26. У чому відмінність прямих і портфельних інвестицій?
27. Які фактори стимулюють іноземні інвестиції?
28. Надайте класифікацію глобальних проблем.
29. Охарактеризуйте етапи розвитку економічної глобалізації.

30. Назвіть основні проблеми та перспективи включення України в світове господарство.
31. Визначте головні риси економічної глобалізації.
32. Розгляньте суперечності глобального процесу.
33. Назвіть основні глобальні проблеми сучасності.
34. Назвіть основні шляхи вирішення глобальних проблем Україною.
35. Яка роль у вирішенні глобальних проблем належить міжнародним організаціям?

Список джерел

1. Блауг М. Экономическая мысль в ретроспективе: пер. с англ. / М. Блауг. – М.: Дело ЛТД, 1994. – 720 с.
2. Глобалізація і безпека розвитку: монографія / за ред. О. Г. Білоруса. – К.: КНЕУ, 2001. – 733 с.
3. Економічна теорія: політекономія / за ред. В. Д. Базилевича. – К.: Знання-Прес, 2003. – 581 с.
4. Зазимко А. З. Політична економія: навч. посібник / А. З. Зазимко. – К.: КНЕУ, 2006. – 358 с.
5. Історія економічних вчень: підручник / за ред. В. Д. Базилевича. – К.: Знання, 2004. – 1430 с.
6. Макконнелл К. Р. Экономикс: Принципы, проблемы и политика. Т. 1. – К.: Р. Макконнелл, С. Л. Брю. – М.: Республика, 1992. – 399 с.
7. Макроекономіка : підручник / за ред. В. Д. Базилевича. – К.: Знання, 2004. – 851 с.
8. Нуреев Р. М. Курс микроэкономики: учебник для вузов / Р. М. Нуреев. – М.: НОРМА, 2002. – 432 с.
9. Основи економічної теорії: підручник / за ред. А. А. Чухна. – К.: Вища школа, 2001. – 364 с.
10. Основи економічної теорії: політекономічний аспект: підручник / за ред. Г. Н. Климко. – К.: Знання-Прес, 2002. – 615 с.
11. Перехідна економіка: підручник / за ред. В. М. Гейця. – К.: Вища школа, 2003. – 591 с.
12. Політична економія: навч. посібник / за ред. К. Т. Кривенка. – К.: КНЕУ, 2005. – 508 с.

НАВЧАЛЬНЕ ВИДАННЯ

РЕШЕТИЛО Валентина Петрівна,
СТАДНИК Григорій Васильович,
ОСТРОВСЬКИЙ Ігор Анатолійович,
ШТЕФАН Світлана Іванівна

Конспект лекцій

з дисципліни

«ПОЛІТИЧНА ЕКОНОМІЯ»

(для студентів усіх форм навчання за напрямами підготовки
6.030504 – «Економіка підприємства», 6.030509 – «Облік і аудит»)

Відповідальний за випуск *В. П. Решетило*

За авторською редакцією

Комп'ютерне верстання *І. В. Волосожарова*

План 2012, поз. 128Л

Підп. до друку 12.10.2012

Друк на ризографі.

Зам. №

Формат 60×84/16

Ум. друк. арк. 5,7

Тираж 50 пр.

Видавець і виготовлювач:

Харківська національна академія міського господарства,
вул. Революції, 12, Харків, 61002

Електронна адреса: rektorat@ksame.kharkov.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи:

ДК № 4064 від 12.05.2011 р.